

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Mumladze, M. / მუმლაძე, მ. / Мумладзе, М.
- Title: არქეოლოგია ქართულ პერიოდიკაში (XIX საუკუნის მეორე ნახევარი-XX საუკუნის დასაწყისი) / Археология в Грузинской периодике второй половины XIX и начала XX вв
- Publication Date: 2007
- Publisher: GNM Archaeological Center
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dscc_0aead28f85

About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dscc/takedown-notice>.

IV-E
5220

ოთარ ლორთქიფანიძის
არქეოლოგიის ინსტიტუტი

მარიამ მუმლაძე

არქეოლოგია ქართულ პერიოდიკაში
(XIX საუკუნის მეორე ნახევარი –
– XX საუკუნის დასაწყისი)

თბილისი
2007

IV E - 5220

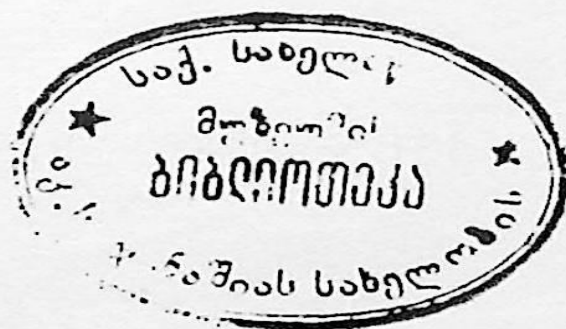
ოთარ ლორთქიფანიძის
არქეოლოგიის ინსტიტუტი

მარია მუმლაძე

23914

არქეოლოგია ქართულ პერიოდიკაში
(XIX საუკუნის მეორე ნახევარი –
– XX საუკუნის დასაწყისი)

თბილისი
2007

ნაშრომში თავმოყრილი, სისტემატიზირებული და გაანალიზებულია არქეოლოგიასთან დაკავშირებული სხვადასხვა ხასიათის მასალა, გამოქვეყნებული XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისის ქართულ პერიოდიკაში.

რედაქტორი: ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი
ა. ჭყონია

რეცენზენტი: ისტორიის მეცნიერებათა
დოქტორი, პროფესორი რ. რამიშვილი

შინაარსი

შესავალი	4
არქეოლოგიური აღმოჩენები.....	7
არქეოლოგიური საზოგადოებების საქმიანობა.....	25
მეხუთე არქეოლოგიური ყრილობა	36
კანონები და განკარგულებები არქეოლოგიური მონაპოვრის დაცვის შესახებ	45
არქეოლოგიური ექსპედიციები	50
მოხსენებები კავკასიაში აღმოჩენილ სიძველეთა შესახებ	68
ისტორიული შინაარსის წერილები	76
მუზეუმები და გამოფენები	83
Археология в грузинской периодике второй половины XIX и начала XX вв (Резюме)	96
გამოყენებული ლიტერატურა	103
ბიბლიოგრაფია საქართველოს არქეოლოგიის საკითხებზე XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის ქართულ პერიოდიკაში გამოქვეყნებული პუბლიკაციების მიხედ- ვით	106
არქეოლოგიური აღმოჩენების რუკა	123

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში განსაკუთრებით გაძლიერდა ინტერესი ქართული სიძველეებისადმი. სულ უფრო და უფრო დიდ ყურადღებას იქცევდა საქართველო და მის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მდიდარი არქეოლოგიური მასალა, ჩამოსვლა იწყეს უცხოელმა მეცნიერებმა და კოლექციონერებმა, რომლებიც იძენდნენ უძველეს ნივთებს და გაჰქონდათ საზღვარგარეთ. ეწყობოდა ექსპედიციები მოსკოვისა და პეტერბურგის არქეოლოგიური საზოგადოებების მიერ. ასევე, ადგილობრივი ძალებითაც. ამ ექსპედიციებმა მრავალი საინტერესო არქეოლოგიური ნივთი თუ ისტორიული დოკუმენტი გამოავლინა. ხშირი იყო შემთხვევითი აღმოჩენებიც, რომლებიც მშენებლობასთან, ან სამიწათმოქმედო სამუშაოებთან იყო დაკავშირებული. თუმცა, ამ პერიოდში საქართველოში სიძველეთა შესწავლას მაინც ეპიზოდური ხასიათი ჰქონდა. შედარებით სისტემური სახე მიიღო მან XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან.

1837 წელს საქართველოს სტატისტიკურმა კომიტეტმა ყურადღება მიაქცია ისტორიული ძეგლების აღრიცხვისა და დაცვის საქმეს, შეადგინა სპეციალური ინსტრუქცია-მითითება, რომელიც გაავრცელა სახელმწიფო დაწესებულებებში. ამ მითითებაში ყურადღება იყო გამახვილებული ყორღანებისა, ან მსგავსი სიძველეების გამოვლენა-აღნუსხვაზე. ინსტრუქციის შედგენაში მონაწილეობდნენ ნ. ფალავანდიშვილი და მ. ჭილაშვილი, რომლებიც სტატისტიკურ კომიტეტში მსახურობდნენ. 1856 წლის 8 დეკემბერს კავკასიის გეოგრაფიული საზოგადოების კრებაზე მ. ჭილაშვილმა აღძრა საკითხი საქართველოში ინტენსიური არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების აუცილებლობის შესახებ. სამწუხაროდ, მისი წინადადება არ მიიღეს, რადგან გეოგრაფიული საზოგადოების მიერ შესასწავლი საკითხების სფეროში მყოფად არ მიიჩნიეს (გამყრელიძე გ. 1996, გვ. 3-4).

1837 წლის 14 ივლისს საქართველოს სტატისტიკურ კომიტეტს საგანგებოდ განუხილავს რუსეთის იმპერიის შინაგან საქმეთა სამინისტროს მიერ გამოგზავნილი ცირკულარი. იმის შესახებ, რომ აკადემიკოს კეპჰენის მიერ შედგენილ ყორღანთა სიაში საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ძეგლები არ მოხვდა, ნ. ფალავანდიშ-

ვილმა დააყენა საკითხი, ჩამონათვალი ადგილობრივი ცნობებითა და მასალებით გამდიდრებულიყო (იოსელიანი ა., 1973, გვ. 355-356).

რუსეთიდან გამოგზავნილი ცირკულარისა და კეპენის მიერ შედგენილ ყორღანთა აღწერილობის საფუძველზე საქართველოს საოლქო-სტატისტიკურ კომიტეტს თავის მხრივ ახალი დოკუმენტი შეუდგენია. ამონაწერი დაეგზავნათ თავადაზნაურთა სამაზრო წინამძღოლებს, მაზრის უფროსებს და სხვა თანამდებობის პირთ (იოსელიანი ა. 1973, გვ. 356).

კავკასიის არქეოლოგიური შესწავლა ძირითადად XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან იწყება. სამთავროს სამაროვნის და ყაზბეგის განძის აღმოჩენებმა საქართველოში მკვლევართა განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია. თბილისში არსებულ კავკასიის მუზეუმში შეგროვდა უამრავი არქეოლოგიური მასალა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ყობანის სამაროვანზე შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს ნივთების კოლექცია. იწყება სხვადასხვა პერიოდის ძეგლების გათხრები (ჯაფარიძე ოთ. 1991, გვ. 5).

საქართველოში იზრდება იმ ქართველ მოღვაწეთა ჯგუფი, რომელიც საშვილიშვილო საქმედ მიიჩნევს ჩვენი ერის კულტურული მემკვიდრეობის უძველეს ძეგლთა შესწავლას. ასეთები იყვნენ მაგალითად: მ. ჭილაშვილი, პ. იოსელიანი, რ. ერისთავი, დ. ბაქრაძე, ი. ჭავჭავაძე, ე. თაყაიშვილი და სხვები. ეს იყო დასაწყისი ქართული არქეოლოგიური მეცნიერებისა, რომელსაც გასულ საუკუნეში უპირატესად მიწისზედა ძეგლების შესწავლითა და კვლევა-ძიებით ფარგლავდნენ (აფაქიძე ა., 1959, გვ. 6). ამ პერიოდში მოღვაწე ქართველი ისტორიკოსები ძალასა და ენერგიას არ იშურებდნენ და შექმნეს მთელი რიგი საინტერესო გამოკვლევებისა, რომელთაც დღესაც არ დაუკარგავთ თავისი მნიშვნელობა (ლორთქიფანიძე ოთ. 1998, გვ. 23).

მიმდინარე პროცესები, რომელიც საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სიძველეებით იყო გამოწვეული, შეუმჩნეველი არ დარჩენია ქართულ პრესას, რომელიც XIX ს. მეორე ნახევარში, მიუხედავად მეფის რუსეთის მკაცრი ცენზურისა, არაერთ საინტერესო სტატიას თუ კორესპონდენციას აქვეყნებდა საქართველოს ისტორიის შესახებ.

ჟურნალ-გაზეთების მნიშვნელოვანი ნაწილი დიდი ინტერესით აღევნებდა თვალს არქეოლოგიის განვითარებას საქართველოში.

ფართოდ აშუქებდა მასალებს სიძველეთა შესახებ. განსაკუთრებით უხვად იბეჭდებოდა წერილები შემთხვევით არქეოლოგიურ აღმოჩენებზე. იყო მოკლე ცნობებიც, რომლებიც გაერთიანებული იყო რუბრიკებში: „ახალი ამბავი“, „ჩვენებური ამბები“, „საქართველო“, „არხეოლოგთა საყურადღებოდ“ და სხვ.

ნაყოფიერ მოღვაწეობას ეწეოდნენ და ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში საინტერესო სტატიებს აქვეყნებდნენ საქართველოს ისტორიით დაინტერესებული დავით წერეთელი, ილია ალხა-ზიშვილი, იონა მეუნარგია, ალექსანდრე ნანეიშვილი, რომანოზ მრეკლიშვილი, კოტე ყიფიანი, კოტე ანთაძე, მათე იანქოშვილი, ივანე გვარამაძე და სხვები. ისინი მოწოდებით მიმართავდნენ ქართველ მოწინავე საზოგადოებრიობას, ყურადღება მიექციათ არქეოლოგიური ძეგლებისათვის და დალუპვისაგან გადაერჩინათ ისინი. პრესაში ქვეყნდებოდა არქეოლოგიური გათხრების ანგარიშებიც, აგრეთვე წერილები საქართველოს სიძველეებზე.

XIX საუკუნის ქართულ პრესაში ფართო ასახვა ჰპოვა არქეოლოგიური საზოგადოებების მუშაობამ. პერიოდულად იბეჭდებოდა ცნობები ამ საზოგადოებების მიერ ჩატარებული სხდომების შესახებ, სადაც განხილული იყო საინტერესო მოხსენებები კავკასიასა და, კერძოდ, საქართველოს ისტორიაზე. ბევრი წერილი მიეძღვნა თბილისში 1881 წელს ჩატარებულ V არქეოლოგიურ ყრილობას. იბეჭდებოდა აგრეთვე კანონები და განკარგულებები, რომლებიც მიმართული იყო არქეოლოგიურ ძეგლთა დასაცავად. ხშირი იყო სხვა გაზეთებიდან გადმობეჭდილი წერილებიც, რომლებიც შეეხებოდა ახალ აღმოჩენებს (მუმლაძე მ., 2001, გვ. 99).

არქეოლოგიური აღმოჩენები

XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის ქართულ პერიოდიკაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მასალას შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ, რომელიც ტექსტში დალაგებულია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით. სტატიათა ავტორები გულისტკივილს გამოთქვამდნენ, რომ მოსახლეობის გულგრილობის და უყურადღებობის გამო არაერთი ნივთი დაიკარგა, ან გაიყიდა უცხოელ კოლექციონერებზე. ერთ-ერთი კორესპონდენტი, ა. ნანეიშვილი, 1888 წელს „ივერიაში“ წერდა: „ვიძიებთ და ვაგროვებთ კი არა, არამედ ჩვენვე ვფლანგავთ წარსულის სიმდიდრეს და ყოველგან ჩვენი წარსულის ნაშთებს ეტყობა ჩვენივე უზრუნველობა და დაუდევრობა. ვინ არ იცის, რომ ძველი მონასტრები და ეკლესიები ინგრევა, ბინძურად ინახება, მრავალი ძველი ხელნაწერი წიგნი და ძველი ნივთი უგზო-უკვლოდ იკარგება და ჩვენ იმდენი ხარჯი, შრომა და მხნეობა ვერ გაგვიწევია, რომ ყოველივე ეს დავიცვათ... მთავრობამ რაკი შეიგნო ძველი ნაშთების საისტორიო და საარხეოლოგიო მნიშვნელობა და დაინახა, რომ საზოგადოება უზრუნველი და გულმიგდებულია, შესაფერისი განკარგულება გამოსცა წარსული ნაშთების შესახებ და ყველას დაავალა მათი დაცვა. ჩვენ კი თითქო ამ განკარგულებამაც ვერ გამოგვაფხიზლა და წინანდაბურად გულგრილად ვეპყრობით ამ საგანს.“ (ივერია, 1888, №234, გვ. 1).

მსგავსი შინაარსის წერილები მოდიოდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან. არქეოლოგიურ აღმოჩენათა სიმრავლით გამორჩეული ადგილი ეკავა მცხეთას, ვანს, საჩხერეს და სხვ. ეს აღმოჩენები საფუძვლად დაედო შემდგომ სისტემატურ კვლევა-ძიებას, რომლისადმი ინტერესი დღემდე არ შენელებულა.

1872 წლის 4 თებერვლის გაზეთ „დროებაში“ გამოქვეყნდა სერგი მესხის წერილი — „მცხეთის აკლდამები“. წერილი შეეხებოდა მცხეთიდან თბილისამდე გზის გასაყვანი სამუშაოების დროს აღმოჩენილ არქეოლოგიურ ნივთებსა და ადამიანის ძვლებს. ამ აღმოჩენებისათვის მთავრობას ყურადღება მიუქცევია და სამუშაოზე სამეთვალყურეოდ გაუგზავნია კავკასიაში მოღვაწე ავსტრიელი მეცნიერი ფ. ბაიერნი. „ბაიერნმა ბევრი რამ საყურადღებო იპოვა და გაზეთ „კავკაზში“ დაწერა თავისი გამოკვლევა, სადაც

აღწერა ზოგიერთი ნივთი, რომელიც მცხეთის ახლო-მახლო ადგილებში მოიძია“ (დროება, 1872, №5, გვ. 3-4).

მცხეთის აღმოჩენებს ეხება 1881 წელს „დროებაში“ გამოქვეყნებული იონა მეუნარგიას წერილი „არა არს დაკარგული რომელ არა“. წერილში საუბარია იმაზე, თუ როგორ აღმოუჩენია ოთხ დაქირავებულ თათარ მუშას, მიწის სამუშაოების დროს, მცხეთის ტაძართან აკლდამა, რომელშიც თითქოს ბევრი ოქრო ყოფილა. მათ ეს ნივთები, ნაცვლად იმისა რომ ეკლესიისათვის გადაეცათ, ერთმანეთში გაუყვიათ (დროება, 1881, №165, გვ. 1-2).

ამ წერილს გამოხმაურებია მცხეთის სვეტიცხოველის დეკანოზი რომანოზ მრევლიშვილი. იგი წერდა, რომ მეუნარგიას მიერ გამოქვეყნებული ცნობა სინამდვილეს არ შეეფერებოდა. „აკლდამაში, რომელიც გალავნის გარეთ იქნა ნაპოვნი, გამოჩნდა ექვსი, ადამიანის ხელის მსგავსი ოქროს ფურცელი, წონით ერთი მისხლის მეოცედს თუ აიწონის. ერთი, ახალი მთვარის მსგავსი, რაღაც შავი მეტალის ნივთი ოქროს ვარსკვლავებით და ზედ ამოჭრილი კაცით, რომელსაც ხელში შუბი უჭირავს და თიხის ჭურჭლის ნატეხები. ეს ნივთები მაშინვე აუწონიათ და შეუნახავთ ეკლესიის სამალავში. განზრახულია მათი წარდგენა არხეოლოგიური კომიტეტის თავმჯდომარესთან, გენერალ კამაროვთან, არხეოლოგიურ კრებაზე განსახილველად“ (დროება, 1881, №181, გვ. 3).

1889 წლის ივლისში გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნდა ცნობა, რომ ერთმა ბერძენმა, რომელსაც ნებართვა ჰქონდა მთავრობისაგან ოქრო-ვერცხლის ძიებისა, მცხეთაში აღმოაჩინა მიწაში ჩაფლული შენობა, რომელიც ნაგები ყოფილა კარგად გათლილი ქვებით. ერთი ქვა აჭრელეებული ყოფილა ზედაწარწერებით. ცნობას ხელს აწერს ავტორი ინიციალებით ე.ი. (ივერია, 1889, №160, გვ. 1). როგორც გაირკვა, ამ ინიციალებით წერილებს აქვეყნებდა გიორგი ერისთავის ძმა, ივანე ერისთავი (გოცაძე მ. 1954, გვ. 44).

მცხეთის აღმოჩენებს შეეხება „ივერიაში“ 1891 წელს გამოქვეყნებული გ. მრევლიშვილის წერილი: აქ ერთმა ადგილობრივმა მცხოვრებმა ჭის თხრის დროს იპოვა ვერცხლის სურა. ამბობენ, რომ სურასთან ერთად ფულიც იყო, რომელიც რაღაც წარწერებით ყოფილა დაფარული (ივერია, 1891, №127, გვ. 2).

1902 წელს კიდევ ერთხელ გამოქვეყნდა წერილი მცხეთის აღმოჩენების შესახებ: „მცხეთის ზემოთ, რკინიგზის პირას, არმაზის ხევთან, ნავთსადენისათვის თხრიდნენ ფერდობს. აქ აღმოჩნდა რამდენიმე აკლდამა ერთი საუენის (1 საუენი — 2 მ. და 13 სმ. მ.მ.) სიღრმეზე. აკლდამებში ყოფილა ძველი ნივთები ვერცხლისა და ოქროსი: ბადია, ლიტრა, ჩარეკები და რამდენიმე ბეჭედი. აგრეთვე ორი ხუთ-ხუთჩაფიანი ქოცო ანუ ქვევრი. ეს ნივთები მუშებს გაუყიდიათ“. წერილის ავტორი უცნობია (ივერია, 1902, №47, გვ. 2).

1872 წელს, 22 თებერვალს „დროებაში“ დაიბეჭდა ლ. ზირსელის წერილი სიღნაღის მახლობლად, სოფელ ვაქირთან აღმოჩენილ აკლდამებზე. ახალი გზის მშენებლობის დროს მუშებს კლდე ჩამოეჭრათ და ამ ჩამონატერში გამოჩენილიყო აკლდამები. ავტორი დაწვრილებით აღწერს მათ: აკლდამები აშენებული ყოფილა თლილი ქვებით. თავთან მიცვალებულს სდებია ერთი ბრტყელი ქვა. თავზედაც 4-დან 7-მდე ქვა ეხურა. ჩონჩხები დაუზიანებლები ყოფილა. თავსა და ბოლოში მიცვალებულებს ედგათ თიხის ქოთნები. ავტორი ცდილობს დაასაბუთოს ამ აკლდამების სიძველე, მაგრამ გარკვეულ თარიღს ვერ იძლევა და დასძენს, რომ აკლდამების გამოკვლევა და დათარიღება მცოდნე კაცების საქმეა და მათ უნდა მიაქციონ ყურადღება ამ საინტერესო ძეგლებსო (დროება, 1872, №9, გვ. 3-4).

1872 წლის მაისში რუბრიკით „საქართველო“, „დროებაში“ გამოქვეყნდა ცნობა იმის შესახებ, რომ ფ. ბაიერნს კახეთში, მარიენფელდის კოლონიასთან, ივრის ნაპირას, აღმოუჩენია მცხეთის აკლდამების მსგავსი 10 აკლდამა. თითო აკლდამაში 5-6 ადამიანი ყოფილა თურმე დასაფლავებული, ცნობა „დროებაში“ გაზეთ „კავკაზიდან“ ყოფილა გადმობეჭდილი. ავტორი უცნობია (დროება, 1872, №21, გვ. 2).

1875 წლის მარტში „დროების“ №№37 და 38-ში. დაიბეჭდა სხვიტორელის (დავით წერეთელი) წერილი, რომელიც შეეხებოდა საჩხერის მახლობლად, თოდაძეების ციხესთან, მწყემსების მიერ ნაპოვნ განძს. ფული სუფთა ვერცხლისა ყოფილა და მწყემსებს იგი ებრაელებისათვის მიუყიდიათ. ამავე ციხის მახლობლად გლეხ ზაბახიძეს დაუწყო სახლის შენება და საძირკვლის გათხრის დროს

უპოვია სამარხები. სამარხში განძიც ყოფილა, რომელიც ზაბახიძეს ვაჭრებისათვის მიუყიდია. სამარხში აღმოჩენილ განძში გამოირჩეოდა ნივთი, რომელიც საყვირს წააგავდა და შემკული ყოფილა „ცერის ფრჩხილის სიდიდე ქვით“, შიგნიდან „დახატული“ იყო სამი მეფე გვირგვინებით. სხვიტორელი ვარაუდობს, რომ ეს „მეფეები“ რომაელები უნდა ყოფილიყვნენ. შუაში გამოსახული „მეფე“ პირდაპირ იყურება, გვერდითები კი მას უყურებენ. სამთავეს თავისი სახელები უწერიათ ქვეშ ბერძნულად თუ ლათინურად. სტატიის ავტორს ლათინური ასოების მიმსგავსებით ერთი სახელი წაუკითხავს – „დანიუ“. ამ სტატიის „დროებაში“ გამოქვეყნების შემდეგ ზაბახიძეს კიდევ გამოუჩენია ოქროს მონეტა და ერთიც ოქროს ბეჭედი. სხვიტორელს ეს მონეტები, რომლებიც მისი აზრით იულიუს კეისრის დროინდელი უნდა ყოფილიყო, გადაუცია ქუთაისის გიმნაზიის ლათინური ენის მასწავლებლისათვის წარწერების წასაკითხად (დროება, 1875, №37, გვ. 2; №38, გვ. 2).

ამავე წლის მაისში „დროებაში“ დაიბეჭდა ცნობა საჩხერის მახლობლად სოფელ კორბოულში აღმოჩენილი განძის შესახებ (დროება, 1875, №54, გვ. 2). საჩხერის სიძველეებს შეეხება მოგვიანებით, 1886 წლის 27 აპრილს „ივერიაში“ გაზეთ „კავკაზიდან“ გადმობეჭდილი ცნობა. ავტორი უცნობია, მაგრამ ჩანს, რომ განათლებული და მცოდნე კაცი ყოფილა. იგი მოუწოდებს ეთნოგრაფებს და არქეოლოგებს, რომ ყურადღება მიაქციონ საჩხერის მინდვრებს. გორები თავისი მდგომარეობითა და შეხედულებით ძალიან გვანან ძველ აკლდამებს და ისინი რომ გაითხაროს, შეიძლება ბევრი მასალა აღმოაჩინოს კაცმაო (ივერია, 1886, №9, გვ. 2).

1876 წელს „დროებაში“ დაიბეჭდა ცნობა იმის შესახებ, რომ სოფელ საჩინოში (ვანი), ახვლედიანების გორაზე, ბალავრის თხრის დროს, უნახავთ თლილი ქვით ნაგები გალავანი. აქვეა ხშირად ძვირფასი ნივთების აღმოჩენის შემთხვევები – წერს გაზეთი. (ცნობა რედაქციისათვის მიუწოდებია დავით წერეთელს). ისე არ იწვიმებს, რომ ახვლედიანების კარებთან არ ჩამოიტანოს ნიაღვარმა გორიდან ოქროს ბეჭედი, ძეწკვი ან მონეტა. აქ აღმოჩენილი ნივთებიდან საინტერესოა: ოქროს ლანგარი, ოქროს ბეჭედი ლალის თვლით, რომელზეც ამოჭრილია ქალის სახე და სხვ. (დროება, 1876, №52, გვ. 1).

ვანის აღმოჩენების შესახებ 1889 წელს „ივერია“ წერდა: აქ მცხოვრები ახვლედიანების ეზოებში ხშირად პოულობენ ოქროს ნივთებს, განსაკუთრებით წვიმის შემდეგ. ვანში აღმოჩენილმა სიძველეებმა დააინტერესეს ფრანგი იაკობი და ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორი ა. სტოიანოვი. მათ დაიწყეს გათხრები და აღმოაჩინეს რაღაც მოზრდილი შენობა. აქვე აღმოჩენილ იქნა უამრავი ძველი ნივთი: სამკაულები, ფულები, ჭურჭელი და სხვ. ასევე „გადადუღებული ოქრო“. წერილის სათაურია „ხმა რიონის მარცხენა ნაპირიდან“, ავტორია „თან-ნარელი“ (ივერია, 1889, №158, გვ. 3).

1878 წლის 23 აგვისტოს გაზეთ „ივერიაში“ დაიბეჭდა თავად გიორგი ორბელიანის წერილი, რომელიც შეეხებოდა შემთხვევით არქეოლოგიურ აღმოჩენას აბასთუმანთან. „აბასთუმნიდან ახალციხემდე გზის გაყვანის დროს მუშებს ერთი ეკლესია აუფეთქებიათ. ეკლესიის ქვეშ აღმოჩნდა აკლდამა. აკლდამის ერთ მხარეს ყოფილა ერთი ცხედარი, მეორე მხარეს — 3 თუ 4. აკლდამის ქვაზე წარწერები ყოფილა. ცალკე მდებარე ცხედარს გულზე ჰქონია ჯაჭვი, რომელზეც ძვირფასი თვლებით შემკული ჯვარი ეკიდა. ზემოდან თურმე ელაგა ძვირფასთვლიანი ბეჭედი და გვირგვინი. ეს ცხედარი, ეტყობა, ქვის კუბოში ყოფილა. ქვა, რომელშიც ცხედარი დებულა, ამოჭრილი იყო. თავთან გვირგვინის მსგავსად გამოჭრილი ქვის სასთუმალი სდებია, რომელსაც სხივები ჰქონია გაკეთებული“. ორბელიანის სიტყვებით, იმ ადგილას, სადაც ეს აკლდამა უპოვიათ, მცხოვრებლები კურცხანას ეძახიან. იქვე ყოფილა ძველი ნასოფლარი და ნაეკლესიარი (ივერია, 1878, №33, გვ. 1).

1879 წლის სექტემბერში „დროების“ №№ 191 და 192-ში გამოქვეყნდა ილია ალხაზიშვილის ფელეტონი „ძველად ნაშთენი ნაქალაქევი და ნასოფლარები ოცხეს (აბასთუმნის) ხეობაში“. ფელეტონი 7 ნაწილისაგან შედგება. მასში მოცემულია ოცხეს ხეობის ისტორიული და არქეოლოგიური აღწერილობა. ფელეტონის პირველ თავში ავტორი აღწერს ერთ შემთხვევით აღმოჩენილ სამარხს, რომელიც 1878 წელს გზის გაყვანის დროს გაუთხრიათ მუშებს. ამ სამარხში მიცვალებული ქვის კუბოში ესვენა იმგვარად, თითქოს შიგ ჩაუკრავთ, ე.ი. ქვაში სხეულის თითოეული ნაწილისათვის ადგილი ყოფილა ამოჭრილი და ისე ყოფილა მიცვალებული შიგ ჩასვენებული. მუშებს ამ კუბოში უნახავთ საშინელი დიდი ძვლები

და თავი (კენჩხა). ამბობენ, რომ მიცვალებულს მარჯვენა მკლავზე ოქროს სალტე ჰქონია, მაგრამ მუშებს დაუმაღავთო. აქვე აღმოჩნდა ორი ქვა ხუცური წარწერით (დროება, 1879, №192, გვ. 2).

1881 წლის 26 აგვისტოს „დროებაში“ დაიბეჭდა ა. ნანეიშვილის სტატია, რომელიც შეეხებოდა ქობულეთში, მდინარე კინტრიშის პირას აღმოჩენილ არქეოლოგიურ ნივთებს. ა. ნანეიშვილს თვითონ მოუნახულებია აღმოჩენის ადგილი და გასცნობია მასალას. იგი სტატიაში დეტალურად აღწერს თითოეულ არქეოლოგიურ ნივთს, რომელთა შორის არის:

„1. ორი ნაჯახის მსგავსი ნივთი, ორივე მწვანე ფერის, ემჩნევა, რომ მეტალისაგან არიან გაკეთებულნი, სიმწვანე სქლად აზით ნაჯახებს. ორივე კარგი, წმინდა ხელობისაა, პირი კარგად აქვთ მოლესილი.

2. ერთი გალესილი დანის მსგავსი იარაღი, იმავე ნივთიერებისაგან გაკეთებულნი და იმავე ფერისა.

3. ორი ანკესის მსგავსი იარაღი იმავე ფერის. ორივე კარგი ხელობისაა და გველის კანისფრად არიან დახატულნი. ერთ მათგანს ერთი თავი ბრტყელი აქვს და ამ თავის ცალ გვერდზე მშვენივრად არის გამოხატული თევზი.

4. კიდევ არის რაღაც პირუტყვის გამოსახულება სპილენძისა, ერთობ მოკლე ფეხებზე დგას. თავი სამკუთხედს ჩამოჰგავს და არ ეტყობა სახეზე თვალ-პირი.

5. ერთი პატარა ჭინჭილა, თიხის ნატეხი და რამდენიმე სხვადასხვა ფერის მძივი“.¹

სტატიის ბოლოს ა. ნანეიშვილს გაუკეთებია მინაწერი იმის თაობაზე, რომ ბათუმის ერთ მცხოვრებს ნაეკლესიარ ადგილზე უპოვია ბეჭდის მსგავსი ნივთი, რომელზეც კაცია გამოსახული.

¹ სავარაუდოა, რომ ა. ნანეიშვილის მიერ აღწერილი ნივთები და 1881 წელს მდინარე კინტრიშის პირას სამხედრო ხიდის მშენებლობის დროს გ. კაიკაციშვილის მიერ აღმოჩენილი მასალა ერთი და იგივე იყოს, რადგან აღმოჩენის დროც ემთხვევა, ადგილიც და ნივთების აღწერილობაც. (მ.მ.) გ. კაიკაციშვილს ერთი ნივთი „დროების“ რედაქტორ სერგი მესხისტვის გადაუცია. ამ ექსპონატებისათვის ყურადღება მიუქცევია გ. წერეთელს. იგი დაინტერესებულა ციხისძირის მიდამოებით და სხვა ძეგლებითაც. ყოველივე შეუსწავლია და შესაფერისი ადგილი დაუთმოა კიდევ თბილისში გამართულ არქეოლოგთა V ყრილობაზე წაკითხულ მოხსენებაში. 1881 წელს ეს ადგილები ზედაპირულად მიმოუხილავთ ე. თაყაიშვილს და ლ. გურიელს, ხოლო 1896 წელს ე. თაყაიშვილს გათხრებიც ჩაუტარებია (იოსელიანი ა. 1973, გვ. 31).

კაცს ორივე ხელში კვერთხები უჭირავს. კვერთხების თავზე დაბჯენილია რაღაც ფრინველის მსგავსი. კვერთხების ირგვლივ კი ფიგურებია გამოსახული (დროება, 1881, №177, გვ. 2).

1881 წლის სექტემბერში „დროებაში“ დაიბეჭდა წერილი სოფელ ალში (ხაშური) აღმოჩენილი ნივთების შესახებ. „სოფელ ალში, ციხესთან, ნიაღვრის მიერ მორღვეულ მიწის ჭრილში, ერთმა მეწისქვილემ იპოვა ქოთანის თეთრი ფულით, რამაც ძალზე გაახარა ურიები, რადგან ადგილობრივმა მამასახლისებმა მას ყურადღება არ მიაქციეს“ (დროება, 1881, №248, გვ. 2).

1882 წელს „დროებაში“ გამოქვეყნდა ზაქარია დავითაშვილის კორესპონდენცია, სადაც აღწერილია მისი მოგზაურობა გორის მაზრის სოფელ წრომში. კორესპონდენტი ყურადღებას ამახვილებს წრომის ეკლესიაზე, სოფელში გაჭრილ ძველ სარწყავ არხზე და სხვადასხვა დროს გამოვლენილ, საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე ჩაწყობილ თიხის მიწებზე. ამ აღმოჩენას ზ. დავითაშვილი არქეოლოგიების საყურადღებოდ თვლის და აკეთებს დასკვნას, რომ არხიც და წყლის მიწებიც ვახტანგ გორგასალის ხანას ეკუთვნის (დროება, 1882, №77, გვ. 2-3). რის საფუძველზე ამბობს ამას, არ ჩანს.

1884 წელს სოფელ სურებში გზის სამუშაოების დროს უპოვიათ შავ ლითონზე ამოჭრილი კაცის გამოსახულება. იგი შემოსილი ყოფილა გრძელი სამოსელით, რომელიც კისერს არ უფარავდა. თავზე ეხურა ქუდი, რომელიც რაღაცით მუზარადს ჩამოჰგავდა. კაცს წვერ-ულვაში არ ჰქონია (შესაძლოა გამოსახულება ქალი-საიყო). არც ხელ-ფეხი ჰქონდა ჩამოსხმული. წერილს ხელს აწერდა „სურებელი“ (დროება, 1884, №90, გვ. 3).

1885 წელს სოფელ ტირძნისთან (გორის მაზრა) გზის სამუშაოების დროს უპოვიათ ადამიანის ძვლები და შუბის ნატეხები. ეს უკანასკნელი ივ. სულხანოვს წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმი-სათვის შეუწირავს (დროება, 1885, №92, გვ.2).

1886 წლის იანვარში „ივერიაში“ გამოქვეყნდა ცნობა, რომ სილნალის მცხოვრებლებს გაზეთ „კავკაზისათვის“ გაუგზავნიათ წერილი. იგი შეეხებოდა ვინმე გ.პ.-ს მიერ აღმოჩენილ ძველ მონეტებს, რომლებზეც საქართველოს მეფეთა სახელები ყოფილა ხუცური ასოებით ამოჭრილი. მონეტების მეორე მხარეზე თევზებისა და

რალაც ცხოველების გამოსახულებები ჩანდა (ივერია, 1886, №3, გვ. 2).

1886 წლის მარტში „ივერიის“ №47-ში დაიბეჭდა წერილი, რომელიც შეეხებოდა რაჭაში აღმოჩენილ სიძველეებს. რაჭველმა გლეხმა, ხიდემელმა, საკაოს მთაზე იპოვა წითელთვლიანი ყვითელი ბეჭედი, დაუანგული შუბები და მინის ნატეხები. შემდეგ იმავე ადგილას აღმოჩენილა ხუთი ჭრელი თიხის მძივი და რალაც ჭურჭლის ყური. სოფელ ხიმში კი ერთმა გლეხმა ახლადგაკაფულ ადგილზე სახნისის წვერით ამოყარა მიწიდან ძველი ნივთები: ოქროს ბეჭედი, სამაჯური და თიხის პატარა ჭურჭელი (ივერია, 1886, №47, გვ. 2-3).

1886 წლის აპრილში „ივერიაში“ დაიბეჭდა ცნობა დარიალის ხეობაში წარწერიანი ქვის აღმოჩენის შესახებ. „ერთ ვილაც თათარს დარიალის ხეობაში უპოვია ძველი ქვა ლურსმულის მსგავსი წარწერით. ეს ქვა უნახავს ფოტოგრაფ ალ. როინა-შვილს, რომელიც აგროვებს კავკასიის საარხეოლოგიო ნივთებს და თათარისაგან, როგორც ამბობენ, 20 თუმნად უყიდია. წარწე-რა გადაუღია და მოსკოვში გაუგზავნია არხეოლოგიის მოყვარე გრაფ ბობრინსკისათვის“ (ივერია, 1886, №89, გვ. 1).

1886 წელს, მაისში, „ივერიაში“ გამოქვეყნდა კ. მაჭავარიანის წერილი, რომელიც შეეხებოდა სოხუმის მახლობლად წებელდაში აღმოჩენილ ძველ ნაშთებს; მათ შორის დიდი უმრავლესობა ქრისტიანული იყო. ეს ნივთები ვრცლად განუხილავს ისტორიკოს დიმიტრი ბაქრაძეს: მისი აზრით, „ამ ნივთების პოვნამ და განხილვამ მოგვცა საფუძველი მსჯელობისა, რომ აფხაზეთში ქრისტიანობა მტკიცედ ფეხზე მდგარა და ქართველებს დიდი გავლენა ჰქონიათ აფხაზებზე“ (ივერია, 1886, №109, გვ. 2).

პრესაში შედარებით მცირედ, მაგრამ მაინც ვხვდებით ცნობებს თბილისის ტერიტორიაზე აღმოჩენილ სიძველეთა შესახებ. ერთი ასეთი ცნობა დაიბეჭდა „ივერიაში“ 1887 წლის მაისში. ავტორი უცნობია. წერილში აღწერილია, თუ როგორ იპოვეს წყლის გასაყვანი მიწებისათვის არხების თხრის დროს მუშებმა თათრის მოედანზე და შეითან-ბაზარში არქეოლოგიური ნაშთები: აგურითა და თლილი ქვით ნაშენი კედლები, რიყის ქვებით მოგებული ქუჩის ფრაგმენტები, წყლის გასაყვანი თიხის მიწები, სამალავები, აგრეთვე

რალაც ორმოები, რომლებიც, კორესპონდენტის აზრით, ან ჭისა უნდა ყოფილიყო, ან საჭიროების ადგილისა. ავტორი გულისტკივილით აღნიშნავს, რომ ყოველივე ამას სხვა, განათლებულ ქვეყანაში, სადაც არხეოლოგები არიან, დიდ ყურადღებას მიაქცევდნენ და გაფაციცებით გამოიკვლევდნენ. ყოველად შეუძლებელია, სულაც რომ არ იპოვებოდეს რაიმე თვალსაჩინო საარქეოლოგიო ნივთი, მაინც თვით ნაგებობა კედლებისა, აგურის ღორღი, რაიმეს აგვისსნიდა ძველის ქალაქისას, რომელსაც მრავალი საუკუნის წინ უარსებია ახლანდელი აყვავებული თბილისის ქვეშო (ივერია, 1887, №90, გვ. 2).

1888 წლის 4 აგვისტოს „ივერიაში“ დაიბეჭდა ვ. კოპტონაშვილის წერილი. იგი შეეხებოდა ჯავახეთის ერთ-ერთ სოფელს, მურჯს, რომლიც მდებარეობდა სოფ. კოთელიიდან ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს ერთი ვერსის მანძილზე. ვ. კოპტონაშვილი აღწერს მურჯის სიძველეებს, შუაგულ სოფელში ყოფილა დიდი, მრგვალი, წისქვილის ქვის მსგავსი, შავი ქვა, რომელიც ავტორის აზრით, ზეთის სახდელი უნდა ყოფილიყო. ყველა ნასახლართან ყოფილა კალოები და პურის შესანახი ორმოები. ნასოფლარის მახლობლად ყოფილა ნაეკლესიარი და სასაფლაოები. ვ. კოპტონაშვილი თავის სტატიას ამთავრებს მოწოდებით მკითხველისადმი: ასეთი ადგილები ჯავახეთში ბლომად მოიპოვება და კარგი იქნება ჩვენი არქეოლოგები ყურადღებას მიაქცევდნენო (ივერია, 1888, №163, გვ. 2).

1889 წლის აგვისტოში რუბრიკით „დაბა და სოფელი“ გამოქვეყნდა ცნობა შემთხვევით აღმოჩენილი აკადემიის შესახებ: „დაიწყო ზემო ნიქოზის ტაძრის განახლება. სამუშაოების წარმოების დროს მუშები წააწყდნენ ერთ აკლდამას. როდესაც აკლდამა ამოასუფთავეს, აღმოჩნდა ერთიანი ქვისგან გაკეთებული კუბო. სიგრძე - 4 არშინი და 4 გოჯი, სიგანე თავში - 1 არშინი და 8 გოჯი, ბოლოში 1 არშინი და 6 გოჯი. სიმაღლე ჰქონდა 1 არშინი და 3 გოჯი. ამ კუბოს ეფარა ერთიანივე ქვა. კუბოში იყო ჩასვენებული 4 დაუშლელი ჩონჩხი. სამი კაცისა და ერთი ბავშვისა...“ ცნობას ხელს აწერდა ავტორი ფსევდონიმით „თანამგრძნობი“ (ივერია, 1889, №164, გვ.3).

1894 წლის 15 დეკემბერს „ივერია“ წერდა დუშეთის მაზრაში აღმოჩენილი სიძველეების შესახებ. ანანურსა და ჟინვალს შუა, გზის სამუშაოების დროს, რომელსაც თიანეთის მაზრიდან გამოსუ-

ლი მუშები ასრულებდნენ, აღმოჩნდა ბრინჯაოსა და რკინის ნივთები; მათ შორის ყოფილა: ძალზე დაუანგული რკინის ალვირი, ბრინჯაოს სამაჯური, რომელიც შესაძლოა, ოქროთი იყო დაფარული, ყელზე შესაბმელი ტყვიის რგოლი. ავტორი ცალ-ცალკე აღწერს თითოეულ ნივთს და აღნიშნავს, რომ ეს ნივთები თიანეთის მაზრის უფროსმა ნ. ალექსი-მესხიშვილმა „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ მუზეუმს შესწირაო (ივერია, 1894, №265, გვ. 4).²

1895 წლის იანვარში „ივერიაში“ დაიბეჭდა ილია ჭიჭინაძის წერილი „არხეოლოგთა საყურადღებოდ“. წერილი შეეხებოდა სადგურ ხაშურთან ბორჯომის რკინიგზის შტოზე, გორათის ეკლესიის მახლობლად არსებულ ძველი დროის აკლდამებს, რომლებიც აღმოჩენილა გზის სამუშაოების დროს. აკლდამებში იყო დიდი რაოდენობით სპილენძის ნივთები: დანები, ხანჯლები, ისრის ნამტვრევები, ცულები, აზიური სადგისების მსგავსი საგნები, რომელთაც მშვენიერი ხელობა კიდევ შერჩენოდათ; მძივები, ძეწკვები, მაკრატლები და სხვ. ნივთები კარგად ყოფილა შენახული. ზოგიერთ მათგანს ზედ რაღაც გაუგებარი წარწერა ჰქონია. მიწის მფლობელი ყოფილა აზნაური თურმანიშვილი. ი. ჭიჭინაძე მოუწოდებდა საზოგადოებას, დროზე მიექციათ ყურადღება ამ ნივთებისათვის, რათა უპატრონოდ არ დაკარგულიყო (ივერია, 1895, №2, გვ. 2).

იმავე წლის აპრილში „ივერიაში“ გამოქვეყნდა ნიკო ველისციხელის წერილი, რომელიც შეეხებოდა სოფელ ველისციხეში (გურჯაანი) აღმოჩენილ სიძველეებს. მუკუზნის ფოსტის სადგურის მახლობლად, ძველი ეკლესიის დანგრევისას, მუშებმა საძირ-კველში იპოვეს ერთი ხუთჩაფიანი ქოცო. მუშებმა ამ ქოცოში აღმოაჩინეს თავსახურავიანი დიდი თიხის ჯამი. როცა ჯამი-სათვის სახურავი აუხდიათ, უნახავთ შემდეგი ნივთები: ერთი ოქროს სამაჯური, ერთი

2 XX საუკუნის 60-იან წლებამდე არაგვის ხეობა შედარებით სუსტად იყო გამოკვლეული. თუმცა, შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა აშკარად მიუთითებს, რომ არქეოლოგიური თვალსაზრისით ეს მხარე დიდად პერსპექტიული იყო. 70-იანი წლებიდან ჟინვალის ჰიდროკვანძის მშენებლობის გამო ფართოდ გაიშალა არქეოლოგიური სამუშაოები.

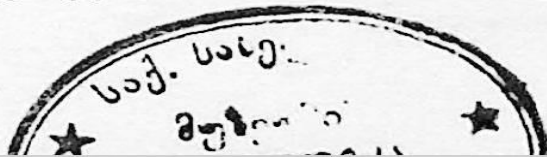
1971 წელს ჩამოყალიბდა ჟინვალის არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელსაც დაევალა სამუშაოების წარმოება არაგვის ხეობაში, რის შედეგადაც დაგროვდა უაღრესად საყურადღებო არქეოლოგიური მასალა (რამიშვილი რ. 1983, გვ. 9-10).

ოქროს დიდი ბეჭედი ფირუზის თვლით და ერთიც ამგვარივე პატარა ბეჭედი ფირუზისავე თვლით. ეს ნივთები მუშებმა წარუდგინეს მაშინდელი საუფლისწულო მამულეების მმართველს ბ. ბაგაუტს (ივერია, 1895, №53, გვ. 2-3).

1895 წელს, ნოემბერში „ივერიაში“ გამოქვეყნდა რაჟდენ კანდელაკის წერილი: „სოფელ ნიგორზღვაში (სამტრედია), რომელიც ერთ ვერსზე მდებარეობს საჯავახოს რკინიგზის სადგურიდან, ნიაღვარს ერთ ფერდობზე დიდი თხრილი გაუკეთებია და გამოუჩენია ქვევრი, რომელსაც თავზე სარქველი ეხურა პატარა ჭუჭრუტანით. ქვევრი ადამიანის ძვლებით ყოფილა სავსე. იქვე იდგა პატარა, დიდტუჩიანი დოქი“. ავტორი მიუთითებს, რომ ამ არემარეში საერთოდ მრავალი ციხის ნანგრევი და კედელი, ერთ ადგილას კი გვირაბიც ყოფილა. ამას წინათ, აქ სოფლელებს ძველი ფულებიც უპოვიათო. რ. კანდელაკის აზრით, აქ ადრე ეგვიპტელებს უცხოვრიათ. რის საფუძველზე აკეთებს ავტორი ასეთ დასკვნას, არ ჩანს. დასასრულ, რაჟდენ კანდელაკი მოუწოდებს არქეოლოგებს, რომ ყურადღება მიაქციონ იმ ადგილებს. მარტო გასეირნებით და დათვალიერებით არაფერი გამოვა, საჭიროა მიწის გათხრაც. ვინც იცის, შეიძლება რაიმე საინტერესო და ჩვენი მეცნიერებისათვის სასარგებლო მასალა აღმოჩნდესო (ივერია, 1895, №263, გვ. 2).

1897 წელს „ცნობის ფურცელში“ დაიბეჭდა ახალი ამბავი, რომელიც შეეხებოდა სიღნაღის მაზრის სოფელ მაღაროში აღმოჩენილ ნივთებს. „სიღნაღის ბოქაულმა ბ-ნმა ივანე ნასიძემ მოიტანა ჩვენს რედაქციაში „წერა-კითხვის საზოგადოების“ მუზეუმისათვის გადასაცემად ოთხი ძველისძველი ნივთი, რომლებიც ქიზიყში უპოვია, სოფელ მაღაროში, სახლის საძირკვლის თხრის დროს. ერთია ხანჯალი, ერთი ისარს წააგავს, ერთი ბუშტია და ერთიც პატარა ვარსკვლავი. ის ადგილი, სადაც ეს ნივთები აღმოჩნდა, წარმოადგენს უფრო საფლავს, რიყის ქვით გაწყობილს. ნასიძეს იმედი აქვს, რომ იქ სხვა ნივთებიც გამოჩნდება“ (ცნობის ფურცელი, 1897, №150, გვ. 2).

ამავე წელს გაზეთის №204-ში კვლავ დაიბეჭდა ცნობა სოფ. მაღაროში არქეოლოგიური ნივთების აღმოჩენის შესახებ. ნივთები უპოვია სიღნაღის პოლიციის ბოქაულს და თბილისის გუბერნატორისათვის გადაუცია (ცნობის ფურცელი, 1897, №204, გვ. 1).

„ცნობის ფურცლის“ №159-ში დაიბეჭდა წერილი „არხეოლოგ-თა საყურადღებოდ“. წერილში ვხვდებით ცნობას სოფელ ტოლეფ-ში აღმოჩენილ რკინის ისრებზე. ისრები აღმოჩენილა აზნაურ დი-დიას მამულში, ძველისძველი ციხის ნანგრევებში. ისრები 10-15 გოჯის სიგრძისა ყოფილა. ჰქონია წაწვეტებული წვერი და ხან-ჯალივით ორ მხარეზე მჭრელი გვერდები. წერილი მთავრდება მოწოდებით არქეოლოგებისადმი, რომ ყურადღება მიაქციონ ამ გარე-მოებას, რადგან აღვილი მოსალოდნელია ციხეში სხვაც რამ საყურა-დებო აღმოჩნდეს (ცნობის ფურცელი, 1897, №159, გვ. 2).

„ცნობის ფურცელში“ დაბეჭდილი ერთ-ერთი სტატია შეეხება ქუთაისის მაზრის სოფ. ჭოლეფში ოფიცერ იზმაილ მესხის მამულ-ში შემთხვევით აღმოჩენილ ვერცხლის მონეტებს. ი. მესხს რამდენ-იმე მონეტა წაუღია თბილისში საჩვენებლად. „მონეტები სიფართით ვერცხლის შაურიანისოდენა ყოფილა, ხოლო სიმსხოთი სამი შაუ-რიანისოდენა. ცალ მხარეს საკმაოდ მკაფიოდ, თუმცა ტლანქად, გამოსახული ყოფილა ქალის თავი, მეორე მხარეს — ხარის თავი. ეს მონეტები უნახავს ცნობილ ნუმიზმატს, სახელმწიფო ქონებათა მინისტრის მაგიერს ბატონ მედვედევს. მისი აზრით, მონეტები კოლხ-იდური უნდა იყოს. ზოგნი ამბობენ, რომ ისინი ქართულია და „ხვასტაგი“ ჰქვია, რადგან მათზე ხარის თავია დახატულიო. მონ-ეტებთან ერთად უნახავთ თიხის ჭურჭლის ნამტკრევებიც. სავარ-აუდოა, რომ მონეტები ჭურჭელში ყოფილა შენახული“. იზმაილ მესხის თქმით, „ამავე ტერიტორიაზე არის ერთი გორაკი, სადაც ყოველი წვიმის შემდეგ ოქროს ფულები ჩნდება. საჭიროა ყოველივე ამას ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს და ყოველივე ნაპოვნი ნივთი თუ ფული „წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმს“ გაეგზავნოს შესასწავლად“ (ცნობის ფურცელი, 1897, №215, გვ. 4)³.

1897 წლის 19 თიბათვეს, (ივნისს) თედო სახოკიასა და თავად თავდგირიძეს დაუთვალიერებიათ სოფელ აკეთში, აქაური მცხოვრე-

3 დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ასეთი მონეტები დიდი რაოდენობით გვხვდება, როგორც არქეოლოგიური გათხრების დროს, ისე შემთხვევითი აღმოჩენების სახით. „კოლხური თეთრის“ დამახასიათებელი ნიშანი ის არის, რომ იგი თითქმის არ გადიოდა კოლხეთის საზღვრებს გარეთ და მასზე აღბეჭდილი გამოსახულებები მჭიდრო კავშირში იყო ქართველური სამყაროს რელიგიურ წარმოდგენებთან. „კოლხური თე-თრის“ მოჭრა ხორციელდებოდა ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში (გ. ღუნდუა, რას მოგვითხრობენ ძველებური მონეტები, 1968, გვ. 7).

ბის, თოხაძის მამულში, არსებული საიდუმლო ხვრელი. ამ ფაქტს გამოეხმაურა გაზეთი „ცნობის ფურცელი“. წერილის ავტორი აღნიშნავს, რომ ამ ხვრელში მნიშვნელოვანი ვერაფერი უნახავთ. თუმცა იგი არ გამორიცხავს, რომ საფუძვლიანი შესწავლის შემდეგ აქ შეიძლება არქეოლოგიური მასალა აღმოჩნდეს. ასეთ ხვრელში აღმჩინები თავს აფარებდნენ გაჭირვების დროსო (ცნობის ფურცელი, 1897, №206, გვ. 3).

1897 წლის „ცნობის ფურცლის“ №291-ში დაიბეჭდა ი. იმედაშვილის „მცირე შენიშვნა“, რომელიც შეეხებოდა „ივერიის“ №171-ში დაბეჭდილ ვინმე მარგიანის წერილს. მარგიანი ეხება იმ შემთხვევით აღმოჩენებს, რომლებიც მოხდა სვანეთში გზის სამუშაოების წარმოების დროს. „28 ივნისს, როდესაც გზას აკეთებდნენ, უზარმაზარი ქვის ქვეშ, ორი ადლის სიღრმეში, ნახეს 21 ნაჭერი სხვადასხვაგვარი ნივთი (სატეხი, ხანჯალი, ლახვარი, ორი საომარი ნაჯახი და სხვა ნივთები, ზოგი ნივთი დაჭრელებულია თურმე) მარგიანის აზრით, ეს ნივთები ძველ დროს უნდა ეკუთვნოდეს და არხეოლოგიისათვის გამოსადეგი თუ არა, საინტერესო მაინც არის“ (ცნობის ფურცელი, 1897, №291, გვ. 4).

1902 წლის აპრილში „ივერიაშიც“ დაიბეჭდა წერილი ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ სვანეთში. ერთ აგრონომს აღმოუჩენია ოქროს მონეტა, რომლის ერთ მხარეს ლომი ყოფილა გამოსახული, ისრით პირში და პურის თავთავით ფეხქვეშ. აქ არის გამოყვანილი ლათინური სამი ასო, რომლითაც უნდა აღი-ნიშნებოდეს წელი. მეორე გვერდზე გამოსახულია კერპთაყვანისმცემელთა ერთ-ერთი ღმერთის თავი. „ამგვარი ფულები ორი წლის წინათ იმ სვანს ბევრი უნახავს ხვნის დროს მინდორში. ამ ფულებიდან, როგორც ამბობენ, სვანს ერთი მონეტა შეუწირავს „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოებისათვის“, დანარჩენი კი სომეხ ჩარჩებზე გაუყიდა“ (ივერია, 1902, №52, გვ. 2).

„ცნობის ფურცლის“ №296-ში დაიბეჭდა „ფრონისპირელის“ წერილი, რომელიც შეეხებოდა სკრაში აღმოჩენილ თიხის კუბოს. „როგორც შევიტყვეთ, სოფელ სკრაში, სათავადაზნაურო სკოლის მამულის ფერდობების ადგილზე გამოჩნდა თიხის კუბო: როდესაც წვიმა მოსულიყო, ნიაღვარი მოვარდნილიყო და ამ ფერდობზედ თიხის კუბოსათვის გვერდი გამოეჩინა“. გლეხებმა მოთხარეს ეს

კუბო დ მასში ნახეს ქრისტიანულ წესზე დასაფლავებული კაცის ძვლები (ცნობის ფურცელი, 1897, №296, გვ. 3).

სკრაში აღმოჩენილ სიძველეებს ეხება ექვთიმე თაყაიშვილი წერილში „არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“ რომელშიც ჟურნალ „მოამბეში“ დაიბეჭდა 1901 წელს. წერილში კკითხულობთ, რომ სკრის ხეობაში არის სასაფლაოები ფიქალი ქვებისაგან ნაშენი. მათში მიცვალებულების ძვლებთან ერთად ხშირად პოულობენ ბრინჯაოსა და რკინის იარაღ-სამკაულს, თიხის ჭურჭელს. ექვთიმე თაყაიშვილი აღნიშნავს, რომ ეს საფლაოები საერთოდ ნივთებით ღარიბულია. ავტორს რამდენიმე ადგილას უსინჯავს სამარხის გათხრა და უპოვია კიდევ თიხის ორი უინვენტარო კუბო, შემკული გრებილებით და ლამაზად ნაკეთები. ამ კუბოების ნაშთები ამოუღიათ და დაუწყვიათ სკრის მოურავის ეზოში. სკრის კუბოები ბევრად უფრო ლამაზია მცხე-თისაზე, რომელიც კავკასიის მუზეუმში ინახებაო — აღნიშნავს ავტორი. ამ კუბოებთან ერთად ქვევრებიც აღმოუჩენიათ. გადმოცემით ერთ ქვევრში ადამიანის ჩონჩხიც უნახავთ (მოამბე, 1901. №4, გვ. 72).

„ცნობის ფურცელში“, №359-ში გამოქვეყნებული ახალი ამბავი ეხება სოხუმში აღმოჩენილ ძველ ნივთებს. წერილის ავტორია ვინმე მიხელია. წერილის დასაწყისში იგი აღწერს ქ. სოხუმის მიდამოებს და აღნიშნავს, რომ სოხუმი ძალიან გაიზარდა სიგრძე-სიგანეში, აქ რუსეთიდან მოსული მდიდარი ხალხი იშენებს სახლებსო. მშენებლობის დროს მუშები ხშირად პოულობენ ძველ მონეტებს, ნივთებს, სამაჯურებს და სხვ., რომლებიც უმეტეს შემთხვევაში იკარგება და მეცნიერებისათვის დაღუპულიაო.

წერილში აღწერილია არქეოლოგიური ნივთების აღმოჩენის კერძო შემთხვევა: „აქაური მეძამულის, სერებრიაკოვის მამულში, მიწის თხრის დროს მუშებს უპოვიათ რამდენიმე ვერცხლის ფული, რომლებიც მაშინვე გაუყიდიათ. იქვე წაწყდომიან სა-ფლავს, სადაც აღმოჩენილა კაცის ძვლები, სამი თიხის დოქი და თიხისავე თოჯინები. თიხის ჭურჭლებისათვის უცაბედად წერა-ქვი მოუხვედრებიათ და გაუტეხავთ. ნაპოვნ ფულებს მკაფიოდ ეტყობა ერთ მხარეზე ლომი და ამურის სურათი, ხოლო მეორე მხარეზე ფარშევანგი, ან არწივის მსგავსი ფრინველის სახე“. წერილის დასასრულს მიხელია მოუწოდებს სოხუმში მცხოვრები ქართველი ინტელიგენციის წარმო-

მადგენლებს, რომ ყურადღება მიაქციონ ასეთ ნივთებს და როგორც კი იპოვნიან, „წერა-კითხვის საზოგადოებას“ გაუგზავნონ (ცნობის ფურცელი, 1897, №359, გვ. 3).

1899 წლის სექტემბერში „ივერიაში“ ვხვდებით ასეთ ცნობას: საქართველოს საექზარხოსოს საეკლესიო მუზეუმის წევრმა ბატონ-მა ნატროშვილმა წარადგინა ამ მუზეუმში სიღნაღის მაზრის სოფელ შირაქში, კიკოციხის მთის მახლობლად აღმოჩენილი თიხის კერპი, რომელსაც კაცის სახე ჰქონია. იმ ადგილას, სადაც ეს კერპი უნახავთ, მრავალი ნაცარი და ნახშირი აღმოუჩენიათ (ივერია, 1899. №190, გვ. 2).

ამავე წლის სექტემბერში „ივერიაში“ გამოქვეყნდა ცნობები საკურწეში (ჭიათურა) და ტიმხალში (სიღნაღი) არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ.

სოფელ საკურწეში, ერთი კლდის ძირში სოფლელები ნახულობდნენ ძველ ნივთებს. აქ აღმოჩენილი იქნა შუბი და ისარი, ძვირფასი თვლებით შემკული ბეჭედი, აქვე აღმოჩნდა მოგვიანებით კაცის ძვლები და თიხის ხელადა. აქაურ მინდვრებში ბავშვები ხშირად პოულობენ გაქვავებულ ცხოველებსო. წერილის ავტორია მესამე ლოსაბერიძე (ივერია, 1899, №193, გვ. 3).

კავკასიის მუზეუმის კონსერვატორმა ბ-მა კენიგმა დაათვალიერა ტიმხალში აღმოჩენილი მამონტის ძვლები. მამონტის ძვლებს კავკასიაში მესამედ პოულობენ (ივერია, 1899, №204, გვ. 2).

1900 წელს „ივერიაში“ დაიბეჭდა მათე იანქოშვილის წერილი. მასში ნათქვამია, რომ პატარძეულის (საგარეჯო) ტყეში წვიმას მიწა გადაურეცხავს და წყლის მიღები გამოუჩენია. რამდენიმე კაცი წასულა და უთხრია ის ადგილი. გამოჩენილა მშვენივრად შენახული წყლის მიღები. ავტორი იძლევა ამ მიღების აღწერას: თითო მილი სიგრძით ყოფილა სამი მტკაველი. სიგანე თავში ორი გოჯი, ბოლოში სამ გოჯზე ცოტა ნაკლები. სისქე ყოფილა ერთი თითის ტოლა. თავს, ერთი გოჯის ქვემოთ, შემოვლებული ჰქონია თიხისავე საყელური იმისათვის, რომ მიღები კარგად შეერთებულიყო. მიღები ძალიან მაგარი და სუფთა ნამუშევარი ყოფილა. ადგილობრივი მაცხოვრებლების თქმით, ეს მიღები 2-3 ვერსის მანძილზე ყოფილა გაწყობილი. ყოველ 4-5 საუენზე მიწაში ჩაწყობილი იყო დიდი ქვევრები, რომლებშიც გროვდებოდა მიღებიდან გამოსული წყალი. თითოეულ ქვევრს ჰქონდა ორ-ორი მილი. ერთი

მილიდან შედიოდა წყალი და მეორე მილიდან გამოდიოდა. მათე იანქოშვილი მოუწოდებდა მცოდნე კაცებს, კარგად გამოეკვლიათ ეს ადგილი და გაერკვიათ, რა საჭიროებისათვის ყოფილა მილები აქ ჩაწყობილი. იგი ვარაუდობდა, რომ მილების თავში ან ბოლოში, შესაძლოა რაიმე საინტერესო ნაგებობა აღმოჩნდესო (ივერია, 1900, №189, გვ. 2-3).

1902 წელს სოფელ ბორში (შორაპნის მაზრა), ს. მაჭავარიანის მამულში, აღმოჩნდა ოქროსა და ვერცხლის რამდენიმე ნივთი. მათზე შეიმჩნეოდა ბერძნული წარწერები. ნივთებთან ერთად ყოფილა ადამიანის ჩონჩხიც. აღმოჩენილი მასალა თბილისში გაუგზავნიათ. ცნობაში ავტორი აღნიშნავს, რომ ასეთი ნივთები ამ ადგილებში სხვა დროსაც ბევრჯერ უპოვიათ (ივერია, 1902, №3, გვ. 2).

ამავე წელს „ივერიაში“ დაიბეჭდა ვანო ჭიჭინაძის წერილი „მიწაში ნაპოვნი ძველი ნივთები“. წერილი შეეხებოდა სოფელ ხიმშის (ამბროლაური) ჩრდილოეთით, ადგილ „ნახაზირევზე“ აღმოჩენილ ძველ ნივთებს. ერთ ხიმშელ აზნაურს, თოხნის დროს, მიწაში უნახავს თიხის ხელადა და ჯამი. ეს ნივთები მიცვალებულს ედგა თავით. იქვე აღმოჩნდა ცხენის ჩონჩხი და ბევრი სხვა მასალა. აღმოჩენილი ნივთები დაკარგულა. რამდენიმე ხნის შემდეგ კიდევ უპოვიათ ამ ადგილებში ძველი ნივთები და ადამიანის ძვლები. ნივთებს შორის ყოფილა: „ერთი ვერცხლის თასი, ერთი ოქროს მონეტა, ერთი ოქროს საყურე, ერთი რაღაც საათის გასაღების მსგავსი ოქროს ნივთი, 19 ისარი, ერთი ქვის სალესი, ერთი ქლიბის მსგავსი რკინა, ერთი ზამბარაკი და ერთიც ხანჯლის პირი. თასზე დახატული ყოფილა ცხენზე მჯდომი კაცი, რომელსაც რაღაც ნადირი მოუკლავს და მეორესაც ხანჯლით კლავს. მოკლული ნადირი ცხენის ფეხქვეშ გდია. ამართულ ხანჯალზე რაღაც ჰკიდია წვერთან. მონეტა ახლადმოჭრილი გეგონებათ, ისე ბრწყინავს და ზედწარწერაც მშვენივრად ატყვია. ცალ გვერდზე ანგელოზია გამოსახული, რომელსაც ჯვარი უჭირავს ხელში, მეორე გვერდზე კი ვიღაც გვირგვინოსანი მეფე. გამოსახულების ქვეშ გაურკვეველი წარწერაა. ისრები და ხანჯლები დაკარგულია. სალესი ქვა შავი ფერისაა და თავში გახვრეტილია. ზამბარაკი სრულიად მოუშლელია, ოქროს საყურეც ახალივით გამოიყურება“ (ივერია, 1902, №12,

გვ. 3). ამ სტატიაში არ ჩანს, თუ რა ბედი ეწია აღმოჩენილ ნივთებს.

1903 წლის ივნისში „ივერიაში“ ვხვდებით ცნობას სვირის (ზე-სტაფონი) აღმოჩენების შესახებ. „ამას წინათ აქ ერთ ღარიბ გლეხს უნახავს რაღაც ნივთები, რომლებიც ქუთაისში გაუყიდია. მანვე შემდეგ აღმოაჩინა არხეოლოგიური მასალა: ერთი, როგორც ეტყობა, არწივის ან მტრედის გამოსახულება უნდა იყოს, თხელია, უკანა პირზე ოთხი ძაფის გასაყრელი აქვს. როგორც ჩანს, ამით მიკრული ყოფილა სხვა ნივთზე. მეორე ნივთი ცხვრის გამოსახულებაა. ესეც რაღაცაზე ყოფილა მიბმული. ერთ ადგილს, სადაც რქა არის გამოსახული, „თვალი“ ყოფილა ჩამ-ჯდარი. ჟანგი სრულებით არ აქვს მოკიდებული“ (ივერია, 1903. №127, გვ. 3).

1903 წლის სექტემბერში „ივერიაში“ დაიბეჭდა ცნობა პრივატ-დოცენტ გრენის წალკაში მოგზაურობის შესახებ. გრენს სოფლებში – წინწყაროსა და გუნია-კალაში მრავალი ქვის იარაღი ამოუთხრია, რომელიც ძველისძველ დროს ეკუთვნის, როდესაც ადამიანმა რკინის და სხვა ლითონის ხმარება ჯერ კიდევ არ იცოდა. გრენის აზრით, ამ ადგილას მთელი ქარხანა ყოფილა ქვის იარაღისა. აქვე აღმოუჩენია ოთხფეხა ცხოველის ჩონჩხი (სავარაუდოდ, ცხენის) (ივერია, 1903, №190, გვ. 2).

1903 წელს „ცნობის ფურცელში“ დაიბეჭდა ვინმე პავლიაშვილის წერილი „არხეოლოგთა საყურადღებოდ“. წერილი ეხებოდა სოფელ ჭართალში აღმოჩენილ სიძველეებს. ჭართალი მდებარეობს ანანურსა და ჟინვალს შუა. სოფლის მახლობლად, ნაეკლესიარ ადგილზე, ხალხის გადმოცემით, ჩაფლული ყოფილა ძვირფასი საეკლესიო ნივთები. ეს ამბავი გაუგია ადგილობრივ ბოქაულს, ასულა ჭართალში, დაუბარებია ბერ-დეკანოზები, მათი დახმარებით გაუთხრე-ვინებია მონასტრის ერთი ადგილი და მართლაც უნახავთ: ხატები, ჯვრები, ჯამები, საცეცხლურები, საიაზმე ხუცური წარწერით. პავ-ლიაშვილი აღწერს აღმოჩენილ ნივთებს და მოწოდებით მიმართავს არქეოლოგებს, ისარგებლონ ზაფხულის დროით და დაათვალიერონ როგორც ჭართლის მონასტრის ადგილები, ისე ის ნივთები, რომ-ლებიც ჯერ მეცნიერის თვალს არ უნახავს (ცნობის ფურცელი, 1903, №2179, გვ. 3-4).

1904 წლის აპრილში „ივერიაში“ დაიბეჭდა კონსტანტინე ანთაძის წერილი, რომელიც შეესებოდა მარელისში აღმოჩენილ ძველ ნივთებს. „მარელისის ახლოს, სოფელ დეისში, რკინიგზის მახლობლად, დ. ტყეშელაშვილის მამულში, სავენახე მიწის თხრის დროს, მუშებმა შენიშნეს ქვევრები, დიდი და პატარა, დაკირული და დაუკირავი. იქვე იპოვეს რამდენიმე ლიტრა და კაცის ჩონჩხი. ამ ადგილიდან რამდენიმე საუენზე უპოვიათ მონეტა, რომლის ერთ გვერდზე გამოსახული ყოფილა კაცის თავი, პირტიტველა, დაფნის გვირგვინით თავზე, შემდეგი წარწერით: „divifpate...sos“. დანარჩენი წარწერა მიწას შეუჭამია. მეორე მხარეს გამოსახულია ორი მხედარი იარაღით, ემბლემა მხედრობისა, ქვეშ ასე აწერია: „cleal-sari“. გარშემო წარწერა აღარსად ამჩნევია. იქვე ახლოს აღმოუჩენიათ მშვენიერი ლურჯი ქვით ნაშენი შენობის საძირკველი. შენობის ერთ კუთხეში ბუხარი ყოფილა, რომელშიც იდო რამდენიმე ნახშირადქცეული მუგუზალი“ (ივერია, 1904, №64, გვ. 2).

XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისის ქართულ პერიოდიკაში გამოქვეყნებული მასალის მიხედვით შეიძლება განისაზღვროს, თუ რა ხასიათის ძეგლებთან გვქონდა საქმე. ჩანს, რომ ყველაზე ხშირია ცალკეული სამარხებისა ან აგრეთვე სამაროვნების აღმოჩენის შემთხვევები (მცხეთა, სიღნაღი, ქობულეთი, სკრა, ველისციხე, მაღარო, ნიგორზღვა); გამოვლენილია ნამოსახლარები (მცხეთა, ვანი, თბილისი, პატარძეული). არის ცნობები წყალსადენის არსებობის შესახებ თბილისსა და პატარძეულში. დაფიქსირებულია აგრეთვე განძების აღმოჩენის არაერთი შემთხვევა (საჩხერე, კორბოული, ჭოლევი, ბორი, ჭართალი). ვხვდებით ცნობებს ტიმხალში მამონტის ძვლებისა და შირაქში სამსხვერპლოს აღმოჩენის შესახებ. ასევე დადასტურებულია წალკაში იარაღის საწარმოსა და ვანში ოქრომჭედლობის სახელოსნოს ნაშთების არსებობა (მუშლაძე მ. 1999, გვ. 96).

არქეოლოგიური საზოგადოებების საქმიანობა

საქართველოს სიძველეებით დაინტერესებული ქართველი ინტელიგენცია მოსკოვისა და პეტერბურგის არქეოლოგიურ საზოგადოებებთან კავშირში აწარმოებდა იმ მცირეოდენ სამუშაოებს, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა საქართველოში XIX საუკუნის ბოლოს. თუმცა, 1859 წლის თებერვალში გახსნილი საიმპერატორო გეოგრაფიული საზოგადოების განყოფილება ერთგვარ ინტერესს იჩენდა ამ მიმართებით. თბილისში 70-იან წლებში, დღის წესრიგში დადგა შექმნილიყო საზოგადოება, რომელიც ხელმძღვანელობას გაუწევდა არქეოლოგიური სამუშაოების წარმოებას საქართველოში და წესრიგში მოიყვანდა აქ აღმოჩენილ მასალას.

1873 წელს ჟურნალ „ცისკარში“ გამოქვეყნდა სტატია, რომლის ავტორი იყო XIX საუკუნის ქართველ საზოგადო მოღვაწეთა თვალსაჩინო წარმომადგენელი დიმიტრი ბაქრაძე. სტატიის სათაური იყო „შესახებ კავკასიის არხეოლოგიის მოსიყვარულე საზოგადოებისა, რომლის დაფუძნებასაც აპირებენ თბილისში“. დიმიტრი ბაქრაძე იუწყებოდა, რომ თბილისში დაარსდა „კავკასიის არხეოლოგიის მოსიყვარულეთა საზოგადოება“ და იძლეოდა კავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს ვრცელ ისტორიულ დახასიათებას. იგი განიხილავდა საქართველოს წარსულს და საჭიროდ თვლიდა იმ არხეოლოგიური მასალის შესწავლას, რომელიც უკვე მოპოვებულია და მუზეუმებშია დაცული და რომელსაც შემდგომში მოიპოვებენ არქეოლოგიით დაინტერესებული მეცნიერები. „...ჩვენს დროში სწავლულ ხალხთ არხეოლოგიას საკუთარი ყურადღება მიაქცის. განათლებულ მთავრობის და კერძო პირთ ღონისძიებით ყველაგან შესდგებიან საზოგადოებანი, რომელთაც აზრად აქვთ მოიყვანონ ცნობაში ძველნი სახსოვარნი. აკლდამების გათხრა, სადაც მოიპოვებიან ძველის დროის კვდართაგან ჩატანებული ნივთები, ზედ-წარწერების შეკრება და რა მოიყვანოს ყველა ეს ცნობაში, გაავრცელონ ეს ნივთები ხალხში“ (ცისკარი, 1873, №3, გვ. 3-7).

დ. ბაქრაძე თვლიდა, რომ კავკასიის არქეოლოგიის მხრივ თითქმის პირველი ადგილი უჭირავს. აქ აღმოჩენილია მრავალი მნიშ-

ვნელოვანი არქეოლოგიური ძეგლი, რომელთაგან მარტო მცხეთის დასახელებაცაა საკმარისი. ეს ძეგლები, სამწუხაროდ, შერყვნილნი და დაზიანებულნი არიან.

სტატიაში დ. ბაქრაძე იძლევა პროგრამას, თუ რა უნდა ევალებოდეს ახლადშექმნილ საზოგადოებას და რა სამუშაოები უნდა გასწიოს მან თავისი არსებობის მანძილზე.

„საზოგადოებას ექნება საგნად: მოიყვანოს ცნობაში ღირსსახსლოვარნი შენობები, გაუფრთხილდეს, არავინ წაახდინოს, ფოტოგრაფიით გადმოიღოს ისინი და მათი მხატვრობა, გადმოწეროს ზედწარწერები, შეისყიდოს სადაცა კპოვებს ძველი ფულები, ოქმები, მანუსკრიპტები, და იმისთანა ნივთები, რომელნიც წარმოგვიდგენენ ძველის დროის სახსოვარსა, გაათხრევინოს ის აკლდამები, საცა დაინახავს საჭიროდ და სხვა“ (ცისკარი, 1873, №3, გვ. 3-7).

1873 წლის 23 მარტს დამტკიცდა „კავკასიის არხეოლოგიის მოსიყვარულეთა საზოგადოების“ წესდება. დაადგინეს, რომ ეს საზოგადოება უნდა დაარსებულიყო თბილისში. მისი მიზანი იქნებოდა ძველი ნაგებობებისა და საერთოდ სიძველეთა გადარჩენა დანგრევისაგან (ცისკარი, 1873, №3, გვ. 7).

„კავკასიის არხეოლოგიის მოსიყვარულეთა საზოგადოებამ“ თავისი არსებობის მანძილზე მრავალი საინტერესო სამუშაო შეასრულა. პრესაში დროდადრო ქვეყნდებოდა მასალები ამ საზოგადოების მუშაობის შესახებ.

1876 წლის პირველ თებერვალს გაზეთ „დროებაში“ გამოქვეყნდა წერილი, რომელიც შეეხებოდა ამავე წლის 27 იანვარს ჩატარებულ „კავკასიის არხეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ ერთ-ერთ სხდომას. სხდომაზე გამოითქვა აზრი, რომ აუცილებელია საზოგადოებამ ყურადღება მიაქციოს ყოველ ძველ შენობას, ნანგრევს, მხატვრობას, წიგნს ან ნივთს, რასაც კი რაიმე არხეოლოგიური მნიშვნელობა აქვს, თვითონ თუ ვერ იკვლევს, მომავალი თაობებისთვის მაინც დაიცვასო. ამგვარი მიმართულება გაცილებით სასარგებლო იქნება ქართული საზოგადოებისათვის, ვიდრე სხვადასხვა გამოკვლევა და ძვირფასი წიგნების გამოცემა. საზოგადოებამ უფ. გ.ნ. ყაზბეგს დაავალა მოხსენების შედგენა ამ საკითხებზე და საზოგადოების კომიტეტში წარდგენა. „დროება“ წერდა, რომ „კავკასიის

არხეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოება“ თავისი მიზნის უმთავრეს ნაწილს აასრულებს, თუ ამ გზაზე დადგება და ბეჯითად და ენერგიულად იმუშავებსო (დროება, 1876, №12, გვ. 2).

დიდი დამსახურება მიუძღვის „კავკასიის არხეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებას“ თბილისში არქეოლოგიური ყრილობის ჩატარებაში. თუმცა, ამ ყრილობის შემდეგ იგი უსახსრობის გამო დაიშალა. 1881 წლის 28 ნოემბერს ამ საზოგადოების ყოფილი წევრები გაერთიანდნენ „კავკასიის ისტორიისა და არხე-ოლოგიის საზოგადოებაში“. ამ ახალი საზოგადოების დაარსების ინიციატორიც დ. ბაქრაძე იყო. საზოგადოების წევრებმა მოახერხეს ნაშრომთა ორი ტომის გამოცემა 1881-85 წლებში. ეს საზოგადოებაც ისე დაიშალა უსახსრობის გამო, რომ არქეოლოგიური სამუშაოები არ უწარმოებია (გამყრელიძე გ. 1996, გვ. 18).

საქართველოს ისტორიული წარსულით დაინტერესება შეიმჩნევა არა მარტო საქართველოს დედაქალაქში, არამედ მის განაპირა მხარეებშიც. ამის მაგალითად შეგვიძლია მოვიყვანოთ ივანე გვარამაძის ვრცელი სტატია, რომელიც 1881 წლის 30 ოქტომბერს დაიბეჭდა „დროებაში“. ი. გვარამაძე უკმაყოფილებას გამოთქვამს იმის გამო, რომ სამცხე-ჯავახეთი მოწყვეტილია ცენტრს, ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა არ იციან, რა ხდება თბილისში. თავის სტატიაში ი. გვარამაძე აყენებს წინადადებას, ჯავახეთში არქეოლოგიური წრის შექმნის შესახებ, რომელსაც საშუალება ექნება ყველგან თავისუფლად აწარმოოს თავისი საქმე და თხოულობს უფლებას, რომ შესაძლებლობა მიეცეს მოსთხოვოს ადგილობრივ მოსახლეობას შემთხვევითი აღმოჩენები, რათა შემდგომში ისინი ხელში არ ჩაუვარდეთ საქმის უცოდინარ კაცებს და არ დაიკარგოს საერთოდ (დროება, 1881, №203, გვ. 1).

1882 წელს „დროებაში“ დაიბეჭდა „კავკასიის ისტორიისა და არხეოლოგიის საზოგადოების“ წესდება. წესდებაში ჩამოყალიბებული იყო ის მოვალეობანი, რომელიც ეკისრებოდათ საზოგადოების წევრებს, ნამდვილ წევრებს და წევრ-კორესპონდენტებს. წესდება 29 პუნქტისგან შესდგებოდა. მის მიხედვით ყოველ წელს უნდა ჩატარებულიყო ყრილობა, რომელზედაც წაიკითხავდნენ ანგარიშებს.

საზოგადოება ვალდებულებას იღებდა, რომ დაეხმებინათ ნაშრომები. ირჩევდნენ სამ წევრს, რომლებიც თავმჯდომარესა და მდივანთან ერთად შეადგენდნენ გამომცემელ კომიტეტს, ასევე გააკეთებდნენ ხარჯთაღრიცხვასაც.

საზოგადოების წევრები იყოფოდნენ კატეგორიებად და მათი ნაწილი იხდიდა საწევროს.

საზოგადოება ძველი ნივთების და ხელნაწერების შეძენასაც ითვალისწინებდა. ყოველი შეძენილი ნივთი უნდა გადაეცა „კავკასიის მუზეუმისათვის“, ხოლო წიგნები და ხელნაწერები თბილისის საზოგადო ბიბლიოთეკისათვის ნუსხებითურთ (დროება, 1882, №34, გვ. 2-3; №35, გვ. 3).

1884 წელს ვხედავთ ცდებს ქართული საისტორიო და საარქეოლოგიო საზოგადოების დაარსებისა. გაზეთ „დროებაში“ ვკითხულობთ, რომ ვიღაც ახალგაზრდა ისტორიისა და არქეოლოგიის მოყვარულს განუზრახავს საზოგადოების დაარსება და შეუდგენია საზოგადოების წესდების პროექტი, რომელსაც განიხილავს სპეციალური კრება და შემდეგ წარედგინება მთავრობას დასამტკიცებლად (დროება, 1884, №143, გვ. 1). ვინ იყო ის ახალგაზრდა, გაზეთი არაფერს იუწყება ამის შესახებ, თუმცა, დიდ მნიშვნელობას აძლევს ამგვარი საზოგადოების შექმნას და მკითხველს ჰპირდება, რომ მალე დაუბრუნდება ამ საკითხებს. სამწუხაროდ, „დროებაში“ ამის შემდეგ არავითარი ცნობა აღარ გამოქვეყნებულა აღნიშნული საზოგადოების შექმნის შესახებ.

1886 წლის 8 აპრილს ჩატარდა „კავკასიის საისტორიო და საარხეოლოგიო საზოგადოების“ სხდომა, რომლის შესახებ ვრცელი წერილი გამოქვეყნდა გაზეთ „ივერიაში“. წერილში ჩანს დიდი გულჩატკეცილობა, ავტორი განიცდის გულგრილობას, რომელსაც ქართველთა დიდი ნაწილი იჩენს საისტორიო და საარქეოლოგიო მეცნიერების მიმართ. სამწუხაროდ, წერილის ავტორი უცნობია.

„გვიკვირს და გაგვიკვირვებია, რამ დაახშო ჩვენში ასე უწყალოდ ყოველივე სამეცნიერო ინტერესი და რამ გაგვაგულგრილათოვით იმ მეცნიერების შესახებაც კი, რომელზედაც მეტად საგრძნობლად დამოკიდებულია წარსული თუ ახლანდელი ვითარება ჩვენი ქვეყნისა. მე მოგახსენებთ იმ გულგრილობაზედ, რომელსაც ჩვენ,

ქართველები, ვიჩენთ კავკასიის საისტორიო და საარხეოლოგიო მეცნიერების გამო. ტექნიკური საზოგადოებაა და არ გვიზიდავს, გეოგრაფიული საზოგადოებაა და ნახვითაც არ ვნახულობთ ხოლმე, სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებაა კიდევ და ყურმოყრუებულები ვართ. ეს გულგრილობა ხომ გასა-კიცხია და გასაკიცხი, მაგრამ გულგრილობა საისტორიო და საარხეოლოგიო საზოგადოების შესახებ უფრო მეტად გულსატკენია და გასაკიცხი. გასამართლებელი აქ აღარა გვაქვს რა. ყური მოვუყრუოთ იმ საზოგადოებასაც კი, რომელსაც პირდაპირ ჩვენი ქვეყნის ისტორიული და არხეოლოგიური გამოკვლევა გაუხდია თავის საგნად. ჩვენ ასე უგულოდ ვექცევით ამ საზოგადოებას და არც მისი მოღვაწეობა მიგვაჩნია საინტერესოდ. არც ის ქართველი მეცნიერი, რომლის მხოლოდობით და საკმაოდ ვრცელს მოღვაწეობებზედ არის თითქმის დამკვიდრებული ამ საზოგადოების ბედი და უბედობა. ერთი ბრძანეთ, რომელი საჯარო სამეცნიერო ლექციები გვაბეზრებენ ჩვენ თავს, რომელი საუნივერსიტეტო დისპუტები პროფესორებისა გვიღალავს ჩვენს გონებას, რომელ სხვა სამეცნიერო მოღვაწეობას შეუპყრია ჩვენი სულიერი ძალა, რომ ამ ორიოდ-სამს სამეცნიერო საზოგადოებასაც კი ასე გულგრილად ვეკიდებით და ცუდ-ყოფნას, ბულვარზე სეირნობას ვრჩეობთ და ამ საზოგადოების კრებაზე, არათუ მონაწილეობის მიღება გვეზარება, არამედ დასწრებაც კი. ნუთუ ცნობისმოყვარეობაც კი გაგვქრობია, რომ შეტყობა არც კი გვინდა იმისი, რომელსაც ესა თუ ის მეცნიერი წაიკითხავდა რომელიმე საისტორიო საგანზედ“ (ივერია, 1886, №80, გვ. 2).

გამოთქმული საყვედურების შემდეგ წერილის ავტორი ეხება საზოგადოების კრებას, რომელსაც 30-მდე კაცი დასწრებია და აქედან მხოლოდ სამი-ოთხი ქართველი ყოფილა. ეს მაშინ, როცა კრება ისეთ საგნებს შეხებია, რომელიც პირდაპირ ჩვენი ქვეყნის ისტორიულ წარსულის კვლევას ეკუთვნის. კრებაზე საინტერესო მოხსენებით გამოსულა დიმიტრი ბაქრაძე. წერილში ვკითხულობთ: „ამჟამად ჩვენ მხოლოდ დ. ბაქრაძის მიერ წაკითხული წერილის გამო ვილაპარაკებთ და ისიც მოკლედ. წერილს მატთანე ჰქვია ჩვენი ქვეყნის არხეოლოგიისა 1885 და 1886 წწ. მაგრამ ჩვენმა მეცნიერმა მშრალი, ძილისმომგვრელი მატთანე კი არ წაიკითხა

მართლა, იგი კითხულობდა მშვენივრად შედგენილს წერილს სხვადასხვა ფრიად საინტერესო საისტორიო და საარხეოლოგიო საგნებზედ. ლექტორის კილო სავსე იყო სამდურავითა და საყვედურით იმის გამო, რომ აუარებელი სიმ-დიდრე საისტორიო და საარხეოლოგიო აქამდე გამოკვლეული და შესწავლილი არ არის. ზოგი მიწაშია დამარხული და ჯერ არ არის ნაპოვნი, ზოგი სრულიად შემთხვევით აღმოჩენილი“ (ივერია, 1886, №86, გვ. 2).

ამავე კრებაზე დიმიტრი ბაქრაძეს გაუცვნია დამსწრე საზოგადოებისათვის, რომ მოსკოვის საარქეოლოგიო საზოგადოებას განუზრახავს კავკასიის ქრისტიანული ტაძრების შესწავლა. მომხსენებელს მოკლედ განუმარტავს, თუ რა ადგილს და რა მხრით უნდა მიაქციოს ამ საზოგადოებამ უმთავრესი ყურად-ღება. დ. ბაქრაძის აზრით, საჭირო იყო შექმნილიყო კომისია, რომელიც შეადგენდა პროგრამას და მის მიხედვით მოახდენდა კავკასიის სიძველეთა შესწავლას (ივერია, 1886, №96 გვ. 2).

კრებაზე, მოხსენებით გამოსულა აგრეთვე საზოგადოების მდივანი ბ-ნი ვიდვინოვი, რომელსაც წაუკითხავს მოკლე ანგარიში ბ-ნი ფელიცინის გამოკვლევათა შესახებ ყუბანში, ეგრეთწოდებულ დოღმენებზე — ძველ აკლდამებზე.

1896 წელს „ცნობის ფურცლის“ №12-ში დაიბეჭდა ახალი ამბავი, რომელიც შეეხებოდა თბილისში ისტორიის და არქეოლოგიის მოყვარეთა წრის ჩამოყალიბებას.

„ჩვენ შევიტყვეთ, რომ სდგება პატარა წრე ჩვენის ისტორიისა და არხეოლოგიის მოყვარულთა, რომელნიც ფიქრობენ, რომ თავიანთ შორის შეაგროვონ თანხა და შეუდგნენ საისტორიო და საარხეოლოგიო მასალების ბეჭდვას. დიდი თანაგრძნობის ღირსნი არიან ეს პირნი, რომელთაც განუზრახავთ ასეთი სასარგებლო და ფრიად საჭირო საქმე (ცნობის ფურცელი, 1896, №12, გვ. 2). გაზეთი იწონებს თბილისში ამ წრის შექმნის იდეას და მოუწოდებს ქართველ საზოგადოებრიობას, ნივთიერი დახმარება გაუწიოს მას. „იმედია, განზრახული წრე იხმარს ყოველს ღონისძიებას, რომ რაც შეიძლება მალე დაიბეჭდოს ყველა უმთავრესი და უფრო ძვირფასი მასალები, მაგრამ ეს ისე საძნელო საქმეა, რომ წრე მარტო თავისი საშუალებით ვერაფერს გახდება, თუ მთელმა ქართულმა საზოგა-

დოებამ ხელი არ გაუმართა და ნივთიერი დაზმარება არ მისცა“ (ცნობის ფურცელი, 1896, №12, გვ. 2).

1901 წლის 21 მარტს პრასკოვია უვაროვას თავმჯდომარეობით თბილისში ჩატარდა არქეოლოგიის მოყვარე პირთა სხდომა, რომლის მიზანი იყო არქეოლოგიური საზოგადოების დაარსება. ამ სხდომის შესახებ გაზეთი „ცნობის ფურცელი“ №1419-ში წერდა: „კრების საგანი იყო თბილისში არხეოლოგიური საზოგადოების დაარსება. კამათი გამოიწვია კითხვამ, როგორი საზოგადოება დაარსდეს, დამოუკიდებელი თუ მოსკოვის არხეოლოგიური საზოგადოების განყოფილება. ზოგმა დამოუკიდებელი საზოგადოების დაარსების სურვილი გამოთქვა, ამათ რიცხვში იყო თვით პ. უვაროვაც“ (ცნობის ფურცელი, 1901, №1419, გვ. 3). ხმათა უმრავლესობით გადაწყდა, რომ დაარსებულიყო მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების განყოფილება. კრებამ აირჩია კომისია ლ. ლოპატინსკის, ე. თაყაიშვილის, ბ. ერიცოვის, ვ. ვეიდენბაუმის და ნავასარდიანის შემადგენლობით. კომისიას დაევალა გაესინჯა განყოფილების წესდება და აღენიშნა, თუ რა ცვლილებების შეტანა იყო საჭირო მასში.

1901 წლის 31 ოქტომბერს არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილებას ჩაუტარებია კრება. სადაც მოხსენებით გამოსულა ე. თაყაიშვილი „საქართველოს ნაშთთა შესახებ აღბუდალის მიდამოებში“ (ივერია, 1901, №237, გვ. 1-2).

იმავე წლის 3 ნოემბერს „ცნობის ფურცელი“ იტყობინებოდა, რომ გაიმართა მორიგი სხდომა არქეოლოგიური საზოგადოების თბილისის განყოფილებისა. კომისიის თავმჯდომარე იყო პრასკოვია უვაროვა. კრებაზე განიხილეს სამი საკითხი:

1. ქალანთარმა გააცნო კრებას სომხური მე-17 საუკუნის ხელნაწერი ზაქარია აკულისელისა.

2. სეიდოვს (სასამართლო პალატის მოხელე) წაუკითხავს წარწერები ძველ ჭურჭელზე და დაუდგენია მათი თარიღები. პ. უვაროვას გამოუთქვამს სურვილი, რომ კარგი იქნება „წერა-კითხვის საზოგადოების“ გამგეობამ მოიწვიოს ბ-ნი სეიდოვი საარხეოლოგიო ნივთებზე წარწერების გამოსაკვლევად.

3. კრებაზე საყურადღებო და ვრცელი მოხსენება წაუკითხავს მოსე ჯანაშვილს ვანის ლურსმულ წარწერებზე (ცნობის ფურცელი, 1901, №1665, გვ. 3-4).

1902 წელს ჩატარდა სხდომა კავკასიის განყოფილებისა (20 იანვარს). ამ სხდომაზე თავმჯდომარემ ლ. ლოპატინსკიმ მოახსენა საზოგადოებას, რომ დიდმა მთავარმა მიხეილ ნიკოლოზის ძემ კეთილ ინება და თავისი მფარველობის ქვეშ მიიღო საზოგადოების კავკასიის განყოფილება, ხოლო მისმა უმაღლესობამ ხელმწიფე-მემკვიდრემ მიხეილ ალექსანდრეს ძემ ბრძანა, გადაეცეს განყოფილებას სასარგებლოდ 3000 მანეთი სახსოვრად ღვთივ განსვენებულის მემკვიდრე ცარევიჩის გიორგი ალექსანდრეს ძისა. კრებამ დაადგინა ეს ფული ხელუხლებელ თანხად დატოვონ და მხოლოდ მისი სარგებელი მოიხმარონ (ცნობის ფურცელი, 1902, №1705, გვ. 2).

1902 წ. 21 მარტს თბილისის პირველი კლასიკური გიმნაზიის დარბაზში ჩატარდა კავკასიის არქეოლოგიური საზოგადოების წევრთა კრება, რომლის თავმჯდომარე იყო ლ. ლოპატინსკი. „ბატონმა ლოპატინსკიმ აღძრა კითხვა იმის შესახებ, რომ საჭიროა გაიმართოს სამეცნიერო მოგზაურობა კავკასიის სხვადასხვა კუთხეებში. საზოგადოების წევრმა ე. თაყაიშვილმა აუწყა კრებას, რომ ამ მიზნით იგი ამ ზაფხულს მიემგზავრება ჯავახეთში, არტაანის ოლქში და აჭარაში“ (ცნობის ფურცელი, 1902, №1765 გვ. 3).

კრებაზე განიხილეს საკითხი, რომელიც შეეხებოდა მცხეთასთან აღმოჩენილ სამარხებს. „როდესაც რკინიგზის საჭიროებისათვის ადგილებს თხრიდნენ, მცხეთის ახლოს აღმოაჩინეს ძველი საფლავები, რომელშიც იპოვეს სხვადასხვა ნივთები: თი-ხის ჭურჭელი, ვერცხლის ფული, თაღლითი (არანამდვილი. ყალბი — მ.მ.) სამაჯურები, რკინის და ოქროს ბეჭდები და რამდენიმე ოქროს მონეტა.

არქეოლოგიის მოყვარულმა, ბატონმა ტერ-ასატუროვმა, წარუდგინა საზოგადოებას ბლომად თაღლითი, ბეჭდები, წინდის ჩხირები და სხვა, რომელიც იმას მოუპოვებია მცხეთაში საფლავების მთხრელებისაგან: იმის სიტყვით იქ უპოვიათ: ოქროს ფული, ძვირფასი ოქროს ქაშარი, ვერცხლის ბადია ზედწარწერით. ყველა ეს დაუტაციათ და სათითაოდ გაუყიდიათ. ბატონმა ე. თაყაიშვილმა წინადადება მისცა კრებას, დეპუტით სთხოვონ მოსკოვის კომიტეტს გაიგზავნოს საზოგადოების ერთი წევრთაგანი გამო-სარკვევად საფლავებისა“ (ცნობის ფურცელი, 1902, №1765, გვ. 3).

1902 წლის 8 დეკემბერს ჩატარებულ კრებაზე სიტყვით გამო-
სულა ე. თაყაიშვილი. მას დამსწრეთათვის წარუდგენია საყურა-
დღებო ცნობები მცხეთის ახლად აღმოჩენილი სამარხების შესახებ.
მომხსენებელის აზრით, ეს საფლავები უნდა ეკუთვნოდეს „პირვ-
ელს საქრისტიანო საუკუნეს“ (ცნობის ფურცელი, 1902, №2001,
გვ. 3).

1903 წელს, 1 ივნისს ჩატარდა საარქეოლოგიო საზოგადოების
კრება, რომელმაც გაანაწილა ფული იმათ შორის, ვინც იმ წელს
არქეოლოგიური გამოკვლევებისათვის გაგზავნილ იქნებიან კავკასი-
ის სხვადასხვა ადგილებში.

1. „კ.ფ. განი მიდის სენაკის მაზრაში ნაქალაქევის ნანგრევთა
გამოსაკვლევად.

2. ე. ს. თაყაიშვილი მიდის ბორჩალოს მაზრაში იქაური ძველი
ეკლესიებისა და სხვა ისტორიულ ნაშთთა გამოსაკვლევად.

3. შულცი — განჯის გუბერნიაში სოფ. კუშჩში სასაფლაოების
გამოსაკვლევად“.

კრებაზე მოხმენილ იქნა აგრეთვე ორი მოხსენება შულცისა და
ლოპატინსკისა (ივერია, 1903, №118, გვ. 1.; ცნობის ფურცელი, 1903,
№2170, გვ. 1-2).

1903 წლის დეკემბერში „ივერიაში“ დაიბეჭდა წერილი არქე-
ოლოგიური საზოგადოების შესახებ. ავტორი უცნობია. 21 დე-
კემბერს ვაჟთა პირველი გიმნაზიის დარბაზში ჩატარდა არქე-
ოლოგიური საზოგადოების კრება ლ. ლოპატინსკის თავმჯდომარე-
ობით. კრებაზე მოხსენებით გამოსულა:

1) მ. ჯანაშვილი, რომელსაც ულაპარაკია აფხაზეთის სოფელ
დიხაზორგში აღმოჩენილი წარწერების შესახებ.

2) ე. თაყაიშვილი — საფარის ეკლესიის შესახებ.

კრებამ დაადგინა სთხოვოს გუბერნატორს, დაავალოს პოლიციის
წარმომადგენლებს, რომ მეტი სიფრთხილით მოექცნენ ადგილობრივ
საისტორიო და საარქეოლოგიო ნაშთებს და ნება არ მისცენ ხალხს
გაფუჭება-გაოხრებისათვის. აქვე კრებამ დაადგინა, სხდომაზე გამოტ-
ანილი მოხსენებები დაიბეჭდოს „განყოფილე-ბის უწყებებში“.

ამავე კრებაზე ორი მოხსენება წაუკითხავს პრივატ-დოცენტ
გრენს წალკაში მოგზაურობის შესახებ. გრენს გაუთხრია რამდენ-

იმე ადგილი წალკაში და უნაზავს 46 სხვადასხვა ნივთი. მას ეს ნივთები 1115 წლის ნაწარმად მიუჩნევია. საიდან აკეთებს ასეთ დასკვნას, წერილში არაფერია ნათქვამი (ივერია, 1903, №204, გვ.1; ცნობის ფურცელი, 1903, №2272, გვ.1).

1903 წელს „ცნობის ფურცელის“ №2179-ში დაიბეჭდა ახალი ამბავი, რომელიც შეეხებოდა პროფესორ ნ. მარის თავმჯდომარეობით ჩატარებულ ისტორიკოსთა და არქეოლოგთა სხდომას, რომელსაც დაესწრო თხუთმეტიოდე კაცი. კრებას გადაუწყვეტია დაარსდეს თბილისში კომიტეტი, საისტორიო და საარქეოლოგიო ცნობების შესაკრებად და გამოსაცემად. კომიტეტის თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა ნ. მარი, თავმჯდომარის მოადგილედ ქართულ სექტორში ე. თაყაიშვილი, სომხურში — ქალანთარი (ცნობის ფურცელი, 1903, №2179, გვ. 2).

1904 წლის 14 ნოემბერს ჩატარდა კავკასიის განყოფილების სხდომა პ. უვაროვას თავმჯდომარეობით.

სხდომაზე საყურადღებო მოხსენებებით გამოვიდნენ:

1. ლალაიანცი — მას ერევნის გუნერნიაში, ზოგიერთ სოფელში არქეოლოგიის თვალსაზრისით შესანიშნავი ადგილები გაუთხრია და შეუგროვებია ნაშთები: თიხის ჭურჭელი, ხანჯალი, სამაჯურები და სხვა. შეკრებილი ნაშთების კოლექცია კრებამ მიიღო სიძველეთა საცავში შესანახად.

2. ე. თაყაიშვილმა წაიკითხა მოხსენება სამცხე-საათაბაგოს სოფ. სმიტის ეკლესიისა და საფარის მონასტრის წარწერების შესახებ.

ამ კრებაზე პ. უვაროვა გამოვიდა ვრცელი სიტყვით. მან ილაპარაკა, რომ კავკასია და კერძოდ, საქართველო სავსეა ძველი ნივთებით. საზოგადოებას ვრცელი კოლექცია მოეპოვება საარქეოლოგიო ნივთებისა, მაგრამ განყოფილებას ადგილი არ აქვს ამ ნივთების შესანახად და დასაცავად. მან ურჩია კრებას, რომ ნივთები და წიგნები მოათავსონ კავკასიის მუზეუმში. რომლის ხელმძღვანელობაც დაპირდა ცალკე ოთახის გამოყოფას. კრებამ მიიღო წინადადება.

დასასრულს თავმჯდომარემ განაცხადა: „რაც დრო და ხანი გადის, მით უფრო ისპობა საარხეოლოგიო მნიშვნელობის ნივთები. ამიტომ საჭიროა წევრთ მეტი მხნეობა გამოიჩინონ და შეუდგნენ კავკასიის ჯერ გამოუკვლეველი კუთხეების შესწავლას და დარჩენილი ნივთების მოპოვებას. კიდევ ორიოდე წელიწადი და მერე

გვიანლა იქნება ამ კუთხის დიადი წარსულის შესწავლაო. საჭიროა მასალების ჩხრეკვა-ძიება. მართალია, საექსკურსიოდ განყოფილების წევრთ სახსარი არა აქვთ, მაგრამ მოსკოვის საარხეოლოგო საზოგადოება განყოფილებას ამაზე უარს არ ეტყვის“. ბოლოს პ. უვაროვამ კრებას აღუთქვა შუამდგომლობა მოსკოვის საარქეოლოგო საზოგადოებასთან მატერიალური დახმარების საქმეში (ცნობის ფურცელი, 1904, №2672, გვ. 2).

XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში არსებულმა არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოებებმა დიდი როლი შეასრულეს საქართველოს სიძველეთა დაცვისა და შესწავლა-პოპულარიზაციის საქმეში.

V არქეოლოგიური ყრილობა

ქართული არქეოლოგიის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა 1881 წელს თბილისში გამართულ V არქეოლოგიურ ყრილობას, რომელიც „კავკასიის არხეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ ინიციატივით ჩატარდა და შესამჩნევად შეუწყო ხელი საქართველოს ისტორიის შესწავლას. (ქართულ პრესაში არქეოლოგიური „ყრილობა“ ხშირად „კრებით“ არის შეცვლილი, რაც ერთი და იგივეა. მ. მ.) ყრილობის მიმდინარეობას თბილისში თვალს ადევნებდა გაზეთი „დროება“. მასში ჯერ კიდევ 1880 წლიდან „დროებაში“ ქვეყნდებოდა წერილები ყრილობის მოსამზადებელი სამუშაოების წარმოების შესახებ.

1880 წ. 19 აგვისტოს „დროებაში“ დაიბეჭდა ვრცელი სტატია, რომელიც შეეხებოდა მომავალ არქეოლოგიურ კრებას თბილისში. სტატიის ავტორი უცნობია. იგი დიდად იწონებს V არქეოლოგიური კრების თბილისში ჩატარების განზრახვას. თბილისზე უკეთეს პუნქტს, არქეოლოგიური კრებისათვის ბატონი არქეოლოგები მთელს იმპერიაში ვერ მოსძებნიანო. მაგრამ იქვე დასძენს, რომ ამ კრების ჩატარებას აქ სირთულეებიც ექნება, რადგან თბილისი არის ისეთი ქალაქი, „საცა არც ერთი მაღალი სასწავლებელი არ არის, საცა არც ერთი სწავლული არ ცხოვრობს, და ამასთან, საცა მატერიალური საშუალება, მომავალ არხეოლოგიურ კრებას დაუხვდეს რიგიანად დამზადებული ნიადაგით, არ არის“ (დროება, 1880, №174, გვ. 102).

სტატიის ავტორი მაინც იმედიანად უყურებს V არქეოლოგიურ ყრილობას და ბოლოს დასძენს, „რომ ეს მომავალი არხეოლოგიური კრება დასდებს საფუძველს კავკასიის არხეოლოგიურ შესწავლას. იმ ცოტა მატერიალიდამ, რომელსაც წარუდგენენ ამ კრებას, იმდენს მაინც დაინახავენ, რომ შეადგინონ გეგმა მომავალი არხეოლოგიური მუშაობისა კავკასიაში. მხოლოდ მაშინ, როდესაც შედგება ამგვარი პროგრამა და მომავალი კრება თავისი ავტორიტეტული შუამავლობით დააჯერებს მმართველობას, რომ ამნაირი საქმე, როგორიც არის არხეოლოგიური შესწავლა კავკასიისა, თბილისის მატერიალურ და ინტელექტუალურ რესურსებთან შეუძლებელია მმართველობის დაუხმარელად, მხოლოდ მაშინ, ვიმეორებ ექნება

მნიშვნელობა არხეოლოგიურ კრებას თბილისში. მანამდის კი რაიმე მეცნიერული ნაყოფის მომლოდინე არ ვართ ჩვენ ამნაირი კრებისაგან“ (დროება, 1880, №174, გვ. 102).

1880 წ. 13 დეკემბერს დაიბეჭდა ასალი სტატია არქეოლოგიური კრების შესახებ. სტატიის ავტორი ვრცლად საუბრობს იმ დიდ მნიშვნელობაზე, რომელიც ექნება თბილისში ყრილობის გამარ-თვის. ავტორი მოუწოდებს ქართველ მოსახლეობას, დაეხმაროს და ხელი შეუწყოს ამ კრების ჩატარებას. მარტო შორიდან ცქერა და სიამოვნება არ არის საკმარისი. ოჯახი არ მოიპოვება ჩვენში, სადაც რაიმე ძველი საგანი არ მოიპოვებოდეს, რომელსაც დიდი მნიშვნელობა აქვს არქეოლოგიისათვის, ჩვენი ქვეყნის ადრეული ცხოვრების გასაცნობიერებლად. ავტორი თხოვნით მიმართავს მოსახლეობას, „ვისაც ამგვარი ნივთები აქვს ხელთ, რომ გაგზავნონ თბილისის არხეოლოგიურ საზოგადოებაში ანუ მუზეუმში. გამოგზავნოს ვისაც ემეტება სამუდამოდ, ვისაც არა, დროებით მაინც, სანამ არხეოლოგიური კრება გათავდებოდეს. ბევრ ამგვარ ნივთებს ჰყიდულობს კიდევ არხეოლოგიური საზოგადოება. ამ ძველი ნივთების გამომგზავნმა თანვე უნდა მოიწეროს, თუ სად, როგორ არის ნაპოვნი და ან ვის ეკუთვნის“ (დროება, 1880, №263, გვ. 102).

ავტორს სტატიაში მოჰყავს ა. უვაროვის სიტყვები, რომელსაც თვითონაც ეთანხმება: „ვისაც თავისი სამშობლო ქვეყანა უყვარს, ვისაც თავისი ერის წარმატება ჰსურს, ყველა უნდა დაგვეხმაროს ჩვენ ამ საქმეში.“

V არქეოლოგიური კრების თავმჯდომარეებად წინასწარ აურჩევიათ ა. უვაროვი და მ. კამაროვი. საპატიო თავმჯდომარეობა მიუღია დიდ მთავარს მიხაილ ნიკოლოზის ძეს.

ა. უვაროვმა და მ. კამაროვმა მოიწვიეს კრებაზე მონაწილეობის მსურველები. მათ უნდა გადაეხადათ გადასახადი 3 მან. და 60 კაპ. კრებაზე მონაწილეობის მსურველებს ექნებოდათ შეღავათიან ფასებში მოგზაურობის უფლება, როგორც გემით, ისე მატარებლით.

„დროების“ 1881 წ. 8 იანვრის კორესპონდენციაში გამოცხადებული იყო, რომ კრებაზე მოეწყობოდა არქეოლოგიური გამო-ფენაც.

„დროებაში“ გამოქვეყნებული წერილის მიხედვით V არქეოლოგიური კრება შედგებოდა 8 განყოფილებისაგან:

„1. ნაშთები კაცობრიობის პირველი დროისა;

2. ნაშთები კერპთაყვანისმცემლობის დროის ხალხებისა;
3. ნაშთები ქრისტიანეთა;
4. ნაშთები მუსულმან ხალხებისა;
5. ნაშთები ხელოვნებისა და მხატვრობისა;
6. ნაშთები მწერლობის და ენისა;
7. ლინგვისტიკა
8. ისტორიული გეოგრაფია და ეთნოგრაფია“.

კრების გამგე კომიტეტის წევრად აურჩევიათ: ალ. ცაგარელი, დ. ბაქრაძე და გ. ერისთავი (დროება, 1881, №4, გვ. 2-3).

1881 წლის 14 ივლისს გაზეთ „დროებაში“ გამოქვეყნდა წერილი (ავტორი უცნობია), რომელიც შეეხებოდა V არქეოლოგიური ყრილობის დროს გამოფენის მოწყობის საკითხს. „V არხეოლოგიური ყრილობის კომიტეტს განზრახვა აქვს გამართოს კრების დროს ძველი ნივთების გამოფენა; ამისათვის კომიტეტი უმორჩილესად სთხოვს, ვისაც კი აქვს არხეოლოგიური კოლექციები და ძველებური ნივთები, გამოგზავნონ ამ გამოფენისათვის. ყოველგვარი ძველებურობა (ხელთ-ნაწერები, ფული, ხატები, ჯვრები, სამკაული, ჭურჭელი, ყოველგვარი იარაღი და სხვა) მიიღება დიდის მადლობითა და გამოფენის დახურვის შემდეგ დაუყოვნებლივ დაუბრუნდებათ პატრონებს. კომიტეტი თავის თავზე კისრულობს გამოგზავნილი ნივთების შენახვას. ნივთები დაწვრი-ლებითი სიით და შეძლებისადაგვარად, ცნობებით, თუ სადაურია, რა დროისაა, შეუძლიათ გამოგზავნონ კომიტეტის თავმჯდომარის ლენერალ-ლეიტენანტის, ალექსანდრე ბესარიონის ძე კამაროვის სახელზე (დროება, 1881, №146, გვ. 1).

1881 წლის 6 სექტემბერს „დროებაში“ დაიბეჭდა ახალი ცნობა V არქეოლოგიური ყრილობის შესახებ, რომელშიც ნათქვამია: „მომავალი არხეოლოგიური კრების თავმჯდომარედ კომიტეტმა აირჩია ბატონი ალექსანდრე კამაროვი, მეცნიერული კომიტეტის თავმჯდომარედ არჩეულ იქნა ა. უვაროვი. სხდომა დაიწყება 8 სთ-თვის. კრება გაემართება თბილისიდან მცხეთას და იქიდან ქუთაისს. ქუთაისიდან წავლენ გელათსა და გელათიდან დაბრუნდებიან ისევ ქალაქს. შეიძლება ამის მეტი სხვა მოგზაურობა არც კი მოხდეს“ (დროება, 1881, №186, გვ. 2).

გაზეთისათვის „დროება“ ანგარიშის შედგენა დაევალა ბატონ იონა მეუნარგიას, რომელიც „ლელოს“ ფსევდონიმით აქვეყნებდა თავის კორესპონდენციებს.

კრების წევრებს დაურიგდათ მკერდზე სატარებელი საწევრო ნიშანი, რომლის შუა გულზედ ვერცხლის ასოებით იყო დაწერილი „V.A.C.“ ამ ასოების გარშემო ორი დაფნის შტო იყო, ძირს ბანტით შეკრული. ამ ვენზელის ფონს შეადგენდა მრგვალად შეჭრილი სამფეროვანი ბაფთა, შუაზე შავი, შემდეგ ყვითელი და გარედან, ირგვლივ თეთრი. ყრილობაზე დამსწრეთა რიცხვი 1000-მდე ასულა (დროება, 1881, №187, გვ. 2).

1881 წ. 8 სექტემბერს დღის პირველ საათზე მთავარმართებლის სასახლეში გაიხსნა არქეოლოგიური ყრილობის პირველი სხდომა. დასწრების მსურველთა რიცხვმა, როგორც ზემოთაც იუწყებოდა „დროება“, 1000 კაცს მიაღწია. ასეთი დიდი ინტერესი არქეოლოგიური კრების მიმართ არც ერთ ქალაქში არ გამოუჩენიათ. სამას კაცზე მეტი არც ერთ კრებას არ დასწრებია. „ეს გარემოება, ეს ინტერესი არხეოლოგიური მეცნიერებისადმი ადვილად გასაგებია ჩვენს ქვეყანაში. არა თუ რუსეთი, ძველს საბერძნეთსა და რომს გარდა, მგონი, არც ერთი ქვეყანა დედამიწის ზურგზე არ წარმოადგენდეს ისეთ მდიდარ ნიადაგს არხეოლოგიისათვის, როგორც ჩვენი კავკასია და მასთანავე არც ერთი სხვა ქვეყანა არ არის ისე ნაკლებად გამოკვლეული არხეოლოგიის მხრით, როგორც ჩვენი. ასეც რომ არ იყოს, არხეოლოგია ისეთი საინტერესო საგანია, რომ გასაკვირველი არ არის ამ შემთხვევაში ჩვენი საზოგადოების ინტერესი და ცნობისმოყვარეობა; არხეოლოგი იკვლევს ჩვენს წინაპართა, ძველი ხალხების სხვადასხვა ნიშნებს, იმათ ხელობას, იმათ აგებულ შენობებს, იმათ დატოვებულ ხელნაწერებს და ყველა ამის საშუალებით წარმოგვიდგენს ამ ერის ცხოვრებას, ხასიათს, ზნეს, ჩვეულებებს, ერთმანეთთან დამოკიდებულებებს და სხვა...“

კრება გახსნა ბატონმა მ. ლორის-მელიქოვმა, შემდეგ ილაპარაკეს ა. უვაროვმა, ა. კამაროვმა და დასასრულ ა. ილოვაისკიმ. იგი გულთბილად მიესალმა ქართველებს „ბევრი ჩვენგანი, ჩრდილოეთის კაცები, მოუთმენლად ველოდით ამ საუცხოო ქვეყნის ნახვას და ბოლოს ვნახეთ ის. მოგესალმებით შენ, დიდო და დიდებულო კავკა-

სია და გთხოვთ გაგვიღო კარები ძველის-ძველთაგან დაფარულის შენის სიმდიდრისა“ (დროება, 1881, №199, გვ. 3).

ამავე დღეს აკურთხეს „კავკასიის მუზეუმი“, რომელიც ბატ. გ. რადდეს მეშვეობით, შრომით და მეცადინეობით გადიდდა და გაამდიდრდა ამ უკანასკნელ წლებში. თუმცა, „კავკასიის მუზეუმის“ ხელმძღვანელის მოღვაწეობას ქართველი მოწინავე ინტელიგენცია ცოტა სხვაგვარად უყურებდა (დაწვრილებით იხ. გვ. 87).

საზოგადოებამ დაათვალიერა მუზეუმი და აღნიშნა, რომ „მუზეუმი, რომელიც აქვს ჩვენს ქალაქს, ბევრს ევროპის ქალაქს დაამშვენებდა“ (დროება, 1881, №189, გვ. 3).

იონა მეუნარგიამ გაზეთ „დროებაში“ დეტალურად გააშუქა არქეოლოგიური ყრილობის ყველა სხდომა, რომელ სხდომაზე რომელი მომხსენებელი გამოდიოდა და რა საკითხებზე საუბრობდა. მის წერილებზე დაყრდნობით შესაძლებელი ხდება თვალი გავადევნოთ არქეოლოგიური ყრილობის მსვლელობას. შევეხებით მხოლოდ იმ მოხსენებებს, სადაც არქეოლოგიაზე იყო საუბარი:

„1. ლიხაჩოვი — სასანიდების ვერცხლის თეფშზე, რომელიც ორენბურგის გუბერნიაში იპოვეს.

2. პატკანოვი — ლურსმნის მსგავსი წარწერების წაკითხვა.

3. მეიჩიკი — ციმბირის ისტორია და არხეოლოგიის მასალები.

4. ხვოლსონ — მცხეთაში ნაპოვნ საფლავის ქვის შესახებ.

5. ბაქარძე — ახლად ნაპოვნ სამარხებზე.

6. ა. უვაროვმა წაიკითხა მოხსენება ირკუტსკის გუბერნიაში გათხრილ საფლავებზე, რომელშიც ბატ. ვიტკოვსკის უპოვია ქვის პერიოდის ნაშთები. ზოგიერთი ნაშთთაგანი ჩამოიტანა თბილისში და კრებამ განიხილა.

7. სამოკვასოვმა წაიკითხა პიატიგორსკის ახალი საფლა-ვების გამოკვლევა. ბატ. პროფესორს უპოვია იქ დამტკრეული და დაჭრილი კაცის ძვლები და აქედან ის დასკვნა გამოიტანა, რომ ეს ძვლები იმ დროს ეკუთვნიან, როცა კაცები ერთმანეთს ჭამდნენ. ბატ. უვაროვმა და ექ. ილოვაისკიმ ილაპარაკეს იმის წინააღმდეგ, ნამტკრევი და დაფხაჭნილი ძვლებიდან მაინც და მაინც იმის გამოყვანა არ გვმართებს, რომ იქ კაცისმჭამელები ყოფილიყვნენ, ვინ იცის ეს ან ტყის ნადირის, ან წაკიდების და ჩხუბის წყალობა არის. ბატონმა სტოიანოვმა კრებას წარუდგინა იქვე ნაპოვნი ქვის სამკაული.

8. ივანოვსკიმ წაიკითხა მოხსენება დერბენტის კურგანის გამოკვლევაზე.

9. ბატონმა ჩუბინოვმა გააკეთა მოხსენება „პონტოს ერის დასასწყისი“ (ეს პირველი რეფერატი იყო, რომელიც საზოგადოებას მოეწონა).“

13 სექტემბერს არქეოლოგიური კრების წევრები გაემგზავრნენ მცხეთაში, ხოლო იქიდან ქუთაისში.

მცხეთაში წინასწარ იქნა გაგზავნილი ფ. ბაიერნი მუშებით. კრების თვალწინ გათხარეს აქაური ძველი აკლდამები. „ბ-მა სამოკვასოვმა დაანახა კრებას, როგორ უნდა საფლავების თხრა. სტუმრებს იმდენი დრო არ ჰქონდათ, რომ გათხრების დასრულებისათვის ბოლომდე მოეცადათ, იპოვეს მხოლოდ ორი მძივი. ფ. ბაიერნმა გააგრძელა თხრა და საფლავში ნაპოვნი სხვადასხვა ნივთი თბილისში ჩაუტანა კრებას. შემდეგ ყრილობის მონაწილეებმა დაათვალიერეს უფლისციხე და გაემგზავრნენ ქუთაისში. ქუთაისიდან დაბრუნების შემდეგ ისევ განახლდა სხდომები.

„1. ვირხოვმა წაიკითხა მოხსენება კავკასიის ანტროპოლოგიაზე. დასკვნა იმისი მოხსენებისა იყო: კავკასიას ჰქონია ძველად კულტურა და ეს კულტურა ჩრდილოეთიდან არის მოსული. სკანდინავიაში ისეთივე ნაშთი არის ძველის განათლებისა, როგორსაც ეხლა ვპოულობთ ჩვენ კავკასიაშიო.

2. ცვეტაევმა ილაპარაკა რომის არხეოლოგიის ინსტიტუტის დაწესების და ცხოვრების ამბავზედ.

3. ბატონმა ხატისოვმა წაიკითხა მოხსენება ანის ნანგრე-ვებზე.

4. პროფესორმა ანუჩინმა წაიკითხა მოხსენება ქვის პერიოდის ნივთებზე და შაპოშნიკოვმა გაუიდან გაკეთებულ იარაღებზე, რომელიც მას უპოვია ნოვგოროდის გუბერნიაში.“

1881 წლის 21 სექტემბერს გაიმართა არხეოლოგიური ყრილობის ბოლო სხდომა, რომელზედაც მოხსენებით გამოვიდნენ:

„1. მაიკოვი — როგორ უნდა დაიბეჭდოს კრების შრომა.

2. ტიზენჰაუზენი — როგორ უნდა შესდგეს რუსეთის არხეოლოგიური კარტა.

3. სმირნოვი — როგორ უნდა მოხდეს კავკასიაში ანტროპოლოგიური გამოკვლევა“.

კრებაზე აღინიშნა, რომ საჭიროა აეკრძალოს კერძო პირებს სამარხების გათხრა. ბატონმა ა. უვაროვმა წინადადება მისცა კრებას და კრებამ გადაწყვიტა იშუამდგომლოს მთავრობასთან არქეოლოგიური საზოგადოების დაფუძნებისათვის თბილისში და ამასთან დაინიშნოს ერთი პირი კავკასიის მუზეუმთან არქეოლოგიური კოლექციის დასაცავად (დროება, 1881, №198, გვ. 2).

ყრილობაზე მეტად საყურადღებო აზრი გამოთქვა დ.ი. ჯაფარიძისამ, რომ არხეოლოგიური გამოკვლევის საქმე რიგიანად ვერ წავა კავკასიაში, სანამ აქ უნივერსიტეტი არ დაფუძნდება. „არხეოლოგიურ გამოკვლევას მარტო ჩინოვნიკები ეწყობიან და ჩინოვნიკებს არც დრო აქვთ და არც ცოდნა ამ საქმისა. ამი-სათვის კარგი იქნებოდა, არხეოლოგიურმა კრებამ იშუამდგომლოს მთავრობასთან, რომ კავკასიაში დააფუძნონ უნივერსიტეტი“ (დროება, 1881, №198, გვ. 2).

V არხეოლოგიური ყრილობის დამთავრების შემდეგ გაიმართა დიდი ბანკეტი, რომელსაც ორას კაცამდე დაესწრო. ყრილობის მონაწილეთათვის გაიმართა წარმოდგენაც, რომლის დამთავრების შემდეგ სიტყვით გამოვიდა გამოჩენილი ქართველი მწერალი აკაკი წერეთელი. მან შთამბეჭდავი სიტყვით მიმართა სტუმრებს: „მეცნიერნო, დღეს თქვენ მოსულხართ მისთვის, რომ გაჩხრიკოთ ნანგრევები, ამოიღოთ იქიდან ის ნაშთები და ზემოჰფინოთ მათ შუქი მეცნიერებისა! დიდია თქვენი ღვაწლი, მაგრამ მაგაზედ ნაკლები არაა ჩვენი მადლობა! მარტო ამითაც, ამ ერთითაც არ თავდება თქვენი სამსახური: თქვენ დღეს მაგალითს აძლევთ სხვებს, რომ იმათაც შეისწავლონ და გამოიკვლიონ ჩვენი აწმყო ისეთივე გულისმოდგინებით და სიყვარულით, როგორითაც თქვენ იკვლევთ წარსულს და ეს აუცილებლად საჭირო არის დღეს, თითქმის გამოუკვლევლის და უცნობის ქვეყნისათვის...“ (წერეთელი ა. 1960, გვ. 130).

ყველას მიეცა საშუალება გამოეთქვა აზრი თბილისსა და აქ ჩატარებული არხეოლოგიური ყრილობის შესახებ.

ა. უვაროვმა დიდი მადლობა გადაუხადა ქალაქს იმ თანაგრძნობისათვის და პატივისცემისათვის, რომელიც მან V არქეოლოგიურ ყრილობას აღმოუჩინა. „არც ერთ წინანდელ კრებაზე არ დასწრებია ამდენი ხალხი, რამდენიც თბილისში ესწრება. აქაურ ხალხს

ესმის თავისი ისტორია და არხეოლოგიის მნიშვნელობა. ყოველი ხალხის მომავალი ბედი და წარმატება იმის წარსულის შესწავლაზეა დამოკიდებული. ამ საზოგადო თანაგრძნობის გამოცხადებისათვის მე ვსვამ სადღეგრძელოს ქალაქის ხალხისას“ (დროება, 1881, №196, გვ. 1).

ბანკეტზე სიტყვით გამოვიდა ქალაქის თავი მ. ლორის-მელიქოვი, რომელმაც გამოთქვა სურვილი თბილისში უნივერსიტეტის გახსნისა: „ჩვენი დიდი-ქალაქი რაც შეიძლება მალე გამხდარიყოს მეცნიერების ტაძრად, რაც შეიძლება მალე გამხდარიყოს ის ღირსი საკუთარი უნივერსიტეტისა, რომ ამ უნივერსიტეტის სხივ-თა მთელ კავკასიის ხევებში მოეფინოთ სწავლა-განათლების და მეცნიერების განმაცხოვრებელი შუქი“ (დროება, 1881, №196, გვ. 1).

მ. ლორის-მელიქოვის ამ სიტყვებს საყოველთაო აღტაცება გამოუწვევია.

სახელი „არხეოლოგიური“ მეხუთე არქეოლოგიური ყრილობისათვის პირობითია, რადგან მისი მუშაობის დროს სხვა მეცნიერებები უფრო ფართოდ იყო წარმოდგენილი, ვიდრე არქეოლოგია. თუმცა ყრილობას კავკასიაში საერთოდ ჰუმანიტარული მეცნიერების განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა (გამყრელიძე გ. 1996, გვ. 17). V არქეოლოგიურ ყრილობაზე „რატომლაც არც ბაიერნი გამოჩენილა, არც მისი მცხეთის ნამუშევარი და საერთოდ არც ჩვენში წარმოებული თხრის შედეგები... საერთოდ, როგორც უკვე ვთქვი, „გათხრითი არხეოლოგია“ ძალიან მცირედ იყო წარმოდგენილი თბილისის ყრილობაზე“ (თაყაიშვილი ე. 1968, გვ. 368). თუმცა, გაზეთ „დროებაში“ გამოქვეყნებული კორესპონდენციიდან ჩანს, რომ ფ. ბაიერნს საჩვენებელი გათხრები ჩაუტარებია ყრილობის წევრებისათვის და რამდენიმე ნივთიც წარუდგენია ყრილობის ერთ-ერთ სხდომაზე (დროება, 1881, №198, გვ. 2).

V არქეოლოგიური ყრილობის ჩატარებას თბილისში მაინც დიდი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა. მან კიდევ უფრო მეტად გააღვივა და გააძლიერა ინტერესი, კავკასიისა და კერძოდ, ქართული სიძველეებისადმი. გაამრავლა ამ დარგში მოღვაწეთა ჯგუფი, რომელთაც ყურადღება მიაპყრეს საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებში აღმოჩენილ მნიშვნელოვან ძეგლებს (აფაქიძე ა., 1959, გვ. 6).

ქართულ პერიოდიკას დიდი დამსახურება მიუძღვის V არქეოლოგიური ყრილობის გაშუქებაში. გაზეთ „დროებაში“ გამოქვეყნებულმა უამრავმა წერილმა, რომელიც ჯერ წინასაყრილობო სამზადისს შეეხებოდა და შემდეგ მის მუშაობას, აღძრა ინტერესი მოსახლეობაში და ყრილობაზე დასწრების მსურველთა რიცხვი საგრძნობლად გაზარდა.

კანონები და განკარგულებები არქეოლოგიური მონაპოვრის დაცვის შესახებ

ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში პერიოდულად ქვეყნდებოდა სამთავრობო კანონები და განკარგულებები, რომელიც მიზნად ისახავდა თვითნებური არქეოლოგიური კვლევა-ძიების აკრძალვას და სიძველეთა დაცვას.

XIX ს-ის 30-იან წლებში რუსეთიდან გამოიგზავნა საინსტრუქციო დოკუმენტი, რომელსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული არქეოლოგიისათვის. მასში პირველად იყო ყურადღება გამახვილებული არქეოლოგიური ძეგლების მდგომარეობისადმი საქართველოს სინამდვილეში (იოსელიანი ა. 1973, გვ. 355).

საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ სიძველეთა დაცვის საქმეს ემსახურებოდა 1884 წელს გამოსული განკარგულება „საისტორიო და საარხეოლოგიო ნივთთა და სახსოვართა შესახებ“. განკარგულება გამოუციათ უწმინდესის სინოდის ობერპროკურორს და შინაგან საქმეთა სამინისტროს.

1884 წელს ჟურნალ „მწყემსის“ №17-ში გამოქვეყნდა მიწერილობა უწმინდესი სინოდის ობერპროკურორის კ. პობედონოსცევისა საქართველოს ეგზარხოს არქიეპისკოპოს პავლესადმი.

მიწერილობაში კ. პობედონოსცევი კრძალავდა საქართველოს ტერიტორიაზე თვითნებურად წარმოებულ გათხრებს და მოი-თხოვდა გუბერნატორებისაგან თვალყური ედევნებინათ ისტორიული და არქეოლოგიური ძეგლებისათვის.

მიწერილობაში ნათქვამია, რომ არ შეიძლება ცალკეულ გუბერნიებში ქალაქის სამმართველოებმა თავისი ნებით წამოიწყონ არქეოლოგიური სამუშაოები, რადგან ისინი ხშირად ამ საქმეს მიახლოებენ ხოლმე იმისთანა პირებს, რომლებიც სრულებით უცოდინარნი არიან არქეოლოგიისა. ამა თუ იმ გუბერნიაში არქეოლოგიური სამუშაოები უნდა წარმოებდეს საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის ხელმძღვანელობით, ხოლო მოპოვებული მასალა უნდა გაიგზავნოს კომისიაში გასასინჯად და შესასწავლად (მწყემსი, 1884, №17, გვ. 2).

ამ განკარგულებას აზრთა სხვადასხვაობა გამოუწვევია. საზოგადოების დიდი ნაწილი უარყოფითად შეხვდა მას და პრესის ფურცლებიდან შეეცადა გადმოეცა თავისი პოზიცია. 1884 წლის 5 სექტემბერს „დროებაში“ დაიბეჭდა გრიგოლ ყიფშიძის ვრცელი წერილი, რომელიც ამ განკარგულებას შეეხებოდა: „ჩვენის გაზეთის გუშინდელს ნომერში ჩვენ დავბეჭდეთ მოკლე ცნობა, რომელიც ობერპროკურორს მოუხდენია საისტორიო და საარხეოლოგიო ნივთებისა და სახსოვართა შესახებ. ამგვარივე განკარგულება მოუხდენია შინაგან საქმეთა სამინისტროს და მიუწერია გუბერნატორთა მიმართ, რომ აეკრძალოს წარა-მარად ძებნა და თხრა საარხეოლოგიო ნივთთა მოპოვებისათვის ყოველს მოუმზადებელს და არხეოლოგიის უცოდინარ პირთა; ამ-გვარი ძიებისა და თხრის მიზეზით დიდი ვნება და ზარალი ეძლევათ ჯერ თვითონ ძველ ნაშთთა და მერე თვით მეცნიერებას, რადგან უკონტროლოდ წარმოებული ძებნისა და თხრის გამო ნივთები უვარდებათ სხვადასხვა კერძო პირთ, რომლებიც ჰყიდიან საზღვარგარეთ ძნელადგასამეტებელ საარხეოლოგიო ნაშთს და ამით დიდ დანაკლისს შესძენიან და ძვირფას მასალას აცლიან ხელიდამ მეცნიერებას“. თვითონ ფაქტი განკარგულების გამოცემის შესახებ გრიგოლ ყიფშიძეს მნიშვნელოვნად მიაჩნია. იგი თვლის, რომ საერო და სასულიერო ხელისუფლებამ ერთი გეგმით უნდა იმოქმედოს. „ჩვენი ქვეყანა ერთი იმ ქვეყანათაგანია, რომელსაც არხეოლოგიური სიუხვით ვგონებთ, ვერა ქვეყანა ვერ შეედაროს. მისი ნიადაგი მოფენილია მრავალგვარის ტაძრებით, ციხე-კოშკებით... თვით მიწა და ნიადაგი რამდენიმე ადლის სიღრმეზე წარმოადგენს არხეოლოგიური სიმდიდრით სავსე სალა-როს, რომლის ამოთხრა, გამოაშკარავება და გამოკვლევა ნათელს მოჰყენდა არა თუ მარტო ადგილობრივ ხალხთა ძველს თავგადასავალს, არამედ კაცობრიობის წარსულსაც... ადვილი მისახვედრია, რომ ამგვარ ქვეყანას არხეოლოგიის მხრით როგორც შინ, ისე გარეთ, მრავალი მუშტარი ყავს და ეს მუშტარი ან თავად, ან სხვისი მეშვეობით სცდილობს რაც შეიძლება ძვირი კოლექცია მობოჭოს და იქით უყოს მას თავი, საიდანაც თვით ალღახიც კელარ დაგვიბრუნებს. ამის გარდა ხალხის უმეცრების გამო, სხვადასხვა მოგზაურთა დაუნდობლობის მიზეზით, მრავალი საარხეოლოგიო ნაშთი იკარგება, ფუჭდება და ირღვევა. ეს გარემოება არის

მიზეზი, რომ დღეს მთავრობა მიუწერს გუბერნატორებს აღუკრძალონ სხვადასხვა კერძო პირთ, რომელთაც ამ საქმის შესახებ არავითარი მინდობილობა და მომზადება არა აქვთ, საარხეოლოგიო ძეგლს და თხრას გამოეკიდონ ყოველს მხრით უკონტროლოდ“ (დროება, 1884, №192, გვ. 1).

გრიგოლ ყიფშიძის აზრით, მთავრობის განკარგულებას უნდა დაემორჩილოს ყველა, ადგილობრივი იქნება თუ უცხოელი. ნებართვის გარეშე არ უნდა აწარმოოს გათხრები. შემთხვევით აღმოჩენილი მასალის მითვისების უფლებაც არ უნდა ჰქონდეს არავის; უნდა ხდებოდეს მათი მეცნიერული შესწავლა. გრიგოლ ყიფშიძე იწონებს ახალ განკარგულებას, მაგრამ იქვე დასძენს: „რამდენადაც ჩვენ მოგვწონს და თანავუგრძნობთ მთავრობის განკარგულებას იმის შესახებ, რომ ყველას წარა-მარად არ შეეძლოს საარხეოლოგიო ძიება, თხრა და მოპოვება ნივთებისა თავის საკუთრებად, რომელსაც იგი რასაც უნდა იმას უზამს, ვისაც უნდა მისცემს, ვისაც უნდა მიჰყიდოს, სადაც უნდა გაჰგზავნოს; — იმდენადვე თანავუგრძნობთ იმ აზრსაც, რომ ყოველივე მოპოვებული და შეძენილი საარხეოლოგიო ნივთი განი-ხილებოდეს, აღიწერებოდეს და მეცნიერულად გამოიკვლეოდეს იმასთანა დაწესებულებების მიერ, როგორიც არის საიმპერატორო-საარხეოლოგიო კომისია რუსეთისა, მაგრამ ჩვენის აზრით უფრო სასარგებლო იქნებოდა, როგორც მეცნიერებისათვის, ისე თვით ქვეყნისთვისაც, რომ ადგილობრივი მეცნიერნი მოიწოდებოდნენ ამ საქმისათვის, მათ ჩააბარებდნენ კონტროლს ყოველგვარს არხეოლოგიურის მუშაობისას, როგორც თბილისის V არხეოლოგიურმა კრებამ საჭიროდ დაინახა, რათა ამათ შეი-მუშაონ ადგილობრივი ისტორია და არხეოლოგია. დააარსონ მუზეუმი, ანუ განყოფილება მუზეუმისა, დაიცვან ყოველივე ქვეყნის კუთვნილი განძი, ხოლო მათი აღწერა, მეცნიერული გამოკვლევა და საზოგადოდ თავიანთი შრომანი ჰბეჭდონ და უგზავნონ საიმპერატორო საარხეოლოგიო კომისიას, ამით ჩვენ გვგონია მთავრობის სურვილიც შესრულდება და ადგილობრივი მეცნიერებაც განვითარებაში შევა“ (დროება, 1884, №192, გვ. 1).

1898 წლის „ივერიაში“ გამოქვეყნდა ინფორმაცია, სადაც საუბარი იყო დიდი მთავრის, მიხეილ ნიკოლოზის ძის განკარგულების შესახებ, რომელიც მან საერო განათლების სამინისტროს გაუგზავნა. იგი შუამდგომლობდა პრასკოვია უვაროვას მთავრობის წინაშე და ავალე-

და სამინისტროს მიერ შესა-ბამისი ღონისძიებანი კავკასიის სიძველეთა და მეცნიერებისათვის გამოსადეგ სიმდიდრეთა დასაცავად, იმ მეცნიერთაგან, რომელნიც ვითომ ირკვევენ აქაურობას და ქვეყნის გარეთ გააქვთ ძვირფასი ნაშთები (ივერია, 1898, №35, გვ. 1).

1886 წელს ჟურნალ „მწყემსში“ დაიბეჭდა ა. ბობრინსკის „სოფლის მღვდლის წერილი თავის მოძმეთადმი“, სადაც იგი მოუწოდებს სოფლის მღვდლებს და სხვა სასულიერო პირებს, ყურადღება მიაქციონ შემთხვევით არქეოლოგიურ აღმოჩენებს, რათა არ დაიკარგოს ძვირფასი ისტორიული ნივთები მეცნიერებისათვის. მღვდლებმა უნდა გააგებინონ გლეხებს, რომ მათ მიერ ნაპოვნ ნივთებში არქეოლოგიური კომისია ფულს გადაუხდის. ისინი თითოეულ ნივთში შესაფერვასს მიიღებენ... (მწყემსი, 1886, №30, გვ. 1-2).

მართალია, ზოგიერთ შემთხვევაში ნაპოვნი ნივთების გამოსაჩენად პოლიციის ჩარევაც ხდება საჭირო, მაგრამ იშვიათად. ძირითადად აღმოჩენილი ნივთების ნაწილი იკარგება, ნაწილი კი გადის საქართველოს საზღვრებს გარეთ. ამიტომ საჭიროა სასულიერო პირებმა განუმარტონ გლეხებს, როგორ უნდა მოიქცნენ ამა თუ იმ ნივთის აღმოჩენის შემთხვევაში. სად უნდა გაგზავნონ ისინი და როგორ უნდა მოხდეს ანაზღაურების მიღება მათთვის. „სასურველია, რომ სოფლის მღვდლებმა იცოდნენ ის გზა, რომლითაც უმარტივესად და უსწრაფესად შეიძლება მიღწევა სახელდობრ, რომ იმათ მიიღონ თავის თავზე, რათა ურჩიონ გლეხებს დაუყოვნებლივ გამოგზავნონ მათ ყოველი ნაპოვნი ნივთი ფოსტით პეტერბურგში ან საიმპერატორო არხეოლოგიურ კომისიაში, ან კომისიის თავმჯდომარის გრაფი ბობრინსკის სახელზედ, საკუთარ სახლში. კომისია თავის მხრით დაუყოვნებლივ შემდეგ ნივთების მიღებისა, დააფასებს მათ ღირსეულად და გაუგზავნის ფასს ამ ნივთთა გამოგზავნებს, მისგანვე ნაჩვენები ადრესით“ (მწყემსი, 1886, გვ. 1-2). ამ წერილების გამოქვეყნებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან იგი არქეოლოგიური მონაპოვრის დაცვას ისახავდა მიზნად.

სიძველეთა დაცვას ემსახურებოდა 1897 წელს „ცნობის ფურცელში“ დაბეჭდილი წერილი, რომელშიც ნათქვამია: „მის მაღალ ყოვლადუსამღვდელესობას, მაღალყოვლად სამღვდელო კლადიმერს, საქართველოს ექსარხოსს დაუარსებია თბილისის სიონის საკათედრო ტაძართან არსებული საეკლესიო-საარხეოლოგიო „საძველ-

ნაშთის“ კომიტეტი. კომიტეტის თავმჯდომარედ და „საძველნაშთის“ გამგედ დანიშნულ იქნა საქართველოს იმერეთის სინოდალური კანტორის წევრი, არხიმანდრიტი ლეონიდი, კომიტეტის წევრებად კი დანიშნულ იქნენ: ილუმენი კირიონი, დეკანოზი ყონჩუაშვილი, მღვდლები ცინცაძე და ტყემალაძე, სასულიერო სემინარიის მასწავლებლები მახათაძე და ფერაძე, სასულიერო სასწავლებლის მასწავლებელი ჯანაშვილი, სათავადაზნაურო სკოლის ინსპექტორი თაყაიშვილი, ფოტოგრაფი როინაშვილი, მღვდელი კარბელაშვილი“.

გაზეთი მაღალ შეფასებას აძლევს მღვდელმთავრის ამ მოქმედებას და დასძენს: „მის მაღალყოვლადუსამღვდელესობას, საქართველოს ექსარხოსს, როგორც ჩანს, დიდი ყურადღება მიუქცევია ძველი ნაშთების შესანახი ადგილისათვის, რომელიც ქართველებისათვის მიუნდვია და მოუსურვებია ამ ნაშთების შესწავლის საქმე ხსენებულმა ქართველებმა მტკიცე ნიადაგზე დაამყარონ“ (ცნობის ფურცელი, 1897, №166, გვ. 2).

XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში გამოცემულმა სამთავრობო კანონებმა და განკარგულებებმა მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ სიძველეთა დაცვას. შეძლებისდაგვარად დააწესა კონტროლი უნებართვო თხრასა და აღმოჩენილ ნივთთა ქვეყნის საზღვრებს გარეთ გატანაზე.

არქეოლოგიური მასპედიციები

საქართველოში არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას მეცნიერული საფუძველი XIX ს. პირველ და მეორე ნახევრის მიჯნაზე ეყრება ქართველი მოღვაწეების ნ. ფალავანდიშვილის, პლ. იოსელიანის, მ. ჭილაშვილის, დ. მეღვინეთხუცესიშვილის მიერ. მათ საქმეს აგრძელებს ფ. ბაიერნი, V არქეოლოგიური ყრილობის ჩატარებამ თბილისში 1881 წელს უაღრესად გაზარდა ინტერესი საქართველოსა და ამიერკავკასიისადმი. დ. ბაქრაძე, დ. წილოსანი, გ. წერეთელი, დ. ფურცელაძე, ე. თაყაიშვილი და სხვები დიდი გატაცებითა და სიყვარულით კიდებენ ხელს საქართველოს არქეოლოგიური შესწავლის საქმეს (იოსელიანი ა. 1973, გვ. 366).

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ეწყოთა არქეოლოგიური ექსპედიციები საქართველოს ტერიტორიაზე, რომელსაც ხელმძღვანელობას უწევდნენ მოსკოვისა და პეტერბურგის არქეოლოგიური საზოგადოებები.

1852 წელს უფლისციხეში არქეოლოგიური გათხრები აწარმოა დ. მეღვინეთხუცესიშვილმა. ამ გათხრების შესახებ ქართულ პრესაში ცნობები არ მოიპოვება. მას პირველად უფლისციხის დიდი დარბაზის გათხრა დაუწყია. გაუჭრია დაახლოებით 4 მეტრის სიგრძის თხრილი; აღმოუჩენია სვეტის ფრაგმენტები და კერამიკის ნატეხები; დარბაზის გვერდით კი - ქვევრი. აქვე გაუთხრია სამარხებიც (გამყრელიძე გ. 1999. გვ. 91).

1871 წელს მთავრობის დავალებით მცხეთაში გათხრები დაიწყო ავსტრიელმა ნატურალისტმა და არქეოლოგმა ფრიდრიხ ბაიერნმა. ამ ფაქტს გამოეხმაურა გაზეთი „დროება“. დაიბეჭდა სერგი მესხის წერილი „მცხეთის აკლდამები“. წერილი დაახლოებით ფ. ბაიერნის ანგარიშის ქართულ თარგმანს წარმოადგენდა (ანგარიში მან გაზეთ „Кавказ“-ში გამოაქვეყნა 1872 წლის №№ 7 და 8). თუმცა, ს. მესხი თავის დასკვნებსაც აკეთებს. გაზეთში ვკითხულობთ: „მმართველობამ ერთი ძველის მცოდნე (არხეოლოგი) უფ. ბაიერნი გაგზავნა ამ გზის მუშაობაზე, რომ თვალყური ედევნებინა და გამოერკვია, თუ რამეს შესა-ნიშნავს ნახავდა. უფ. ბაიერნმა ბევრი რამ ყურადღების ღირსი ნივთი იპოვნა და ახლა გაზეთ „Кавказ“-

ში დაბეჭდა შემოკლებით თავისი გამოკვლევა და აღწერა ზოგიერთი ნივთი, რომელიც მცხეთის ახლო-მახლო ადგილებში ამოსჩხრიკა“ (დროება, 1878, №5, გვ. 3-4).

წერილიდან ჩანს, რომ ფ. ბაიერნს ყველაზე მეტი ყურადღება მიუქცევია იმ სამარხებისათვის, რომლებიც აღმოჩნდა სამთავროს მონასტრის ახლოს. სამარხებიდან დიდი ნაწილი უკვე დაზიანებული ყოფილა გზის სამუშაოების გამო. ფ. ბაიერნს გაუთხრია 13 სამარხი, სადაც უნახავს მინის ჭურჭლის ნაშთები და სახლის საძირკველი, რომელიც, მისი აზრით, შესაძლოა მინის ქარხანა ყოფილიყო.

სამთავროს გარდა, როგორც წერილიდან ვგებულობთ, ფ. ბაიერნს გამოუკვლევია მტკვრის მარცხენა ნაპირი და დაარწმუნებულა, რომ მტკვრის ორივე მხარეს, მცხეთიდან თბილისამდე, მრავალი სამარხია რომლებშიც უამრავი ნივთი მოიპოვება. ყოველივე ამან ფ. ბაიერნს შესაძლებლობა მისცა, გამოეთქვა მოსაზრება, რომ ეს ადგილები ერთ დროს მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული.

სერგი მესხი სტატიაში აქვეყნებს ბაიერნისეულ დასკვნებს, რომელიც გათხრების შემდეგ გააკეთა მეცნიერმა. ფ. ბაიერნის აზრით, მცხეთაში რამდენიმე ტიპის სამარხი ყოფილა: ზოგი აგურით აგებული, ზოგი კი ნათალი ქვით. სამარხები ზომითაც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. მისი აზრით, მიცვალებულს კუბოში არ აწვენდნენ და პირდაპირ ამ აკლდამებში ჩაასვენებდნენ.

ფ. ბაიერნი აღნიშნავს, რომ თითქმის ყველა სამარხის სახურავს კაცის თავისოდენა ნახვრეტი აქვს დატანებული. ასეთი სამარხები მას ოსეთში, ხევსურეთში და ქისტეთშიც უნახავს. ფ. ბაიერნის აზრით, ამ ნახვრეტებში ჭირისუფალი რასმე ჩაუყრიდა თურმე ძველად მიცვალებულს სულის საცხონებლად. ზოგან კი, ხალხის აზრით, ამ ნახვრეტებს ის მნიშვნელობა ჰქონდათ, რომ სული თავისუფლად ჩავიდეს და ამოვიდეს საფლავში.

მცხეთაში აღმოჩენილი აგურის სამარხების მსგავსი ფ. ბაიერნს ოჩამჩირეშიც უნახავს და აგრეთვე ქერჩშიც, ბერძნების სასაფლაოზე.

ფ. ბაიერნის გათხრილ სამარხებში რამდენიმე მიცვალებული ერთად ყოფილა დამარხული. ინდივიდუალური სამარხები მას თითქმის არ დაუდასტურებია მცხეთაში.

ს. მესხი მცხეთაში აღმოჩენილი ნივთების ბაიერნისეულ აღწერილობასაც იძლევა. მცხეთის სამარხებში ზემოხსენებულ მინის ნაწარმის გარდა ფ. ბაიერნს უნახავს „ნარდის ქვიშარი და კოჭი“. მისი აზრით, „ეს თავის შექცევა მაშინდელს დიდებსა და პატარებსაც სცოდნიათ“. აგრეთვე მას უპოვია ბრინჯაოს, ოქროსა და ვერცხლის ქინძისთავეები, ბეჭდები, შემკული იაგუნდით, მარჯნითა და სხვა ქვებით; ერთ აკლდამაში — ბრინჯაოს მედა-ლიონი, რომელზედაც ბერძნული ასო ყოფილა ამოჭრილი. ეს ფაქტი კი იმაზე მეტყველებს, რომ მაშინდელ ქართველებს ბერძნებთან მისვლა-მოსვლა და კავშირი ჰქონიათ. ნივთების აღწერისას ფ. ბაიერნი ხაზს უსვამს იმ ფაქტს, რომ მცხეთის აკლდამაში იარაღი არ ყოფილა. მხოლოდ ერთ ადგილას უპოვიათ ხანჯლის ტარი, ისიც შიგ აკლდამაში კი არა, უფრო ზევით.

დასასრულ, ფ. ბაიერნი თავის აღწერას ასე ამთავრებს „ყველა ესენი, რაც მე მცხეთის არე-მარეში ვნახე, იმ ნივთებს რომ შევადაროთ, რომლებიც სამხრეთ რუსეთსა და ყირიმის ბერძნების კოლონიებში ნახეს, აღმოჩნდება, რომ ეს აკლდამები იქაური ბერძნების აკლდამებზე უფრო ძველია. მაშასადამე, უეჭველია, რომ ეს მცხეთის აკლდამები უკანასკნელად ათასი წლის წინათ ქრისტეს შობამდე მაინც უნდა იყვნენ აგებულნი“ (დროება, 1872, №6, გვ. 3-4).

სტატიის ბოლოს სერგი მესხი აღნიშნავს, რომ ფ. ბაიერნის აღმოჩენებმა ცოტაოდენი სინათლე მოჰფინა ჩვენს ისტორიულ ცხოვრებას, რომელზედაც დღემდე არაფერი ვიცოდით რაო. რამდენი მცხეთისთანა ძველი ადგილები მოიპოვება ჩვენში და რამდენი ჩვენი ძველი ცხოვრების სინათლისმომფენი ნივთები უნდა მოიძებნებოდეს ამ ადგილებში, პატრონი რომ იყოსო (დროება, 1872, №6, გვ. 3-4).

1872 წლის 6 ოქტომბერს „დროებაში“ კვლავ დაიბეჭდა წერილი ფ. ბაიერნის ახალი გამოკვლევების შესახებ. წერილი უავტოროა. მასში ნათქვამია, რომ ფ. ბაიერნს ადრე გათხრილის გარდა, კიდევ 220 აკლდამა თუ სასაფლაო გაუთხრია და ჩვენი ძველი ისტორიისათვის ბევრი ძვირფასი რამე აღმოუჩენია.

ფ. ბაიერნის მიერ ახლად აღმოჩენილი სამარხები მწკრივ-მწკრივად ყოფილა გაყოლებული და ერთმანეთზე სართულებად დაწყობილი. ზედა და ქვედა სამარხები ქრონოლოგიურად არიან განსხ-

ვაკებულნი. ქვედა აკლდამებში, რომელიც უფრო ძველი უნდა იყოს, ფ. ბაიერნს უფრო კარგად დამზადებული ნივთები უნახავს, ვიდრე ზედა, უფრო ახალ აკლდამებში. ეს იმას ნიშნავს, რომ ძველი დროის ქართველები უფრო განათლებული და კულტურულები ყოფილან — აღნიშნავს წერილის ავტორი (დროება, 1872, №39, გვ. 4).

წერილში მოცემულია იმ ნივთების სია, რომელიც ფ. ბაიერნს აღმოუჩენია.

„1. აგურები, რომლებზედაც ზოგი რანისა და ზოგი ფინიკიის ანბანის მსგავსი ასოებია გამოყვანილი.

2. მინის გარედან მოვერცხლილი სტაქანი, რომელზედაც შეიარაღებული ჰერკულესია გამოსახული.

3. საფლავის ქვა ებრაული ზედწარწერით.

4. ოქროს, ვერცხლის და სხვა მეტალის ბეჭდები, საყურეები, მარგალიტის ქინძისთავები და სხვა ქალისა და კაცის ტანსაცმლის კუთვნილება.

5. რამდენიმე ვერცხლის ფული სასანიდების (სპარსეთის მეფეები) და საბერძნეთის იმპერატორის იუსტიანეს დროის.

6. რამდენიმე ჯვარი მინდორზე ნახეს (უეჭველია ქრისტიანობის დროისა).

7. ხანჯლები და სხვა რკინის იარაღები და ნივთები.

8. ბევრი თავები კაცისა, რომლებშიც ერთ-ერთი ისეთი ერია, რომელიც სრულიად მაიმუნის თავის ძვლებს გავდა. აგრეთვე სხვა ძვლები კაცისა და პირუტყვისა“.

ის გარემოება, რომ აკლდამაში თითქმის არავითარი ნივთი არ არის ქრისტიანობის მიმანიშნებელი, უნდა გვარწმუნებდეს, რომ ამ ხალხს ქრისტიანობის შემოსვლამდე უნდა ეცხოვრათ — წერს ავტორი. ამაშივე გვარწმუნებს ჩვენ ის გარემოებაც, რომ ზოგიერთ აკლდამაში ფ. ბაიერნმა ნახა ისეთი ნივთები, რომლებზედაც ბერძნული და ლათინური წარწერები იყო. ყველაზე უფრო ძველ აკლდამაში იეროგლიფები იყო გამოყვანილი. ყოველივე ამის გამო ფ. ბაიერნი ასკვნის, რომ მცხეთის აკლდამებში დამარხულ ხალხს ორი და სამი ათასი წლის წინათ მაინც უნდა ეცხოვრათ ქრისტეს დაბადებამდე (დროება, 1872, №39, გვ. 4).

სამთავროს სამაროვნის გათხრების შემდეგ ფ. ბაიერნმა წამოაყენა საექვო კონცეფცია ქართველთა კანიბალიზმის შესახებ. ეს მოსაზრება მან გამოაქვეყნა ერთ-ერთ გერმანულ ჟურნალში. ჟურნალის რედაქციას გამოუცხადებია, რომ იგი პასუხისმგებლობას იხსნის და არ ეთანხმება ფ. ბაიერნის დასკვნებს (ივე-რია, 1889, №118, გვ. 2).

ამ კონცეფციამ უარყოფითი რეაქცია გამოიწვია მაშინდელ საზოგადოებრიობაში. მრავალი მეცნიერი გამოვიდა მის წინააღმდეგ. (იხ. დაწვრილებით ქვემოთ).

ქართულ პრესაში აისახა ფ. ბაიერნის გათხრები კახეთშიც, რაც კიდევ ერთხელ გვამცნობს პრესის ინტერესს არქეოლოგიური თემ-ატყისადმი. ფ. ბაიერნს კახეთში უნახავს ისეთივე აკლდამები, როგორებიც ნახა მცხეთის სიახლოვეს. მარიენფელდის (დღევანდელი სართიჭალა) კოლონიასთან, ივრის პირას აღმოუჩენია 10 აკლდამა. თითო აკლდამაში 5-6 კაცი ყოფილა თურმე დასაფლავებული (დროება, 1872, №21, გვ. 2).⁴

1879 წელს გაზეთ „დროებაში“ დაიბეჭდა წერილი რუბრიკით „საქართველო“. წერილი უავტოროა. იგი შეეხება ა. უვაროვის მიერ წარმოებული გათხრების ანგარიშს სამთავროში. მას 70-იანი წლების ბოლოს რამდენიმე აკლდამა გაუთხრია სამთავროში და შემდეგ ანგარიშით გამოსულა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების ერთ-ერთ სხდომაზე. გაზეთი აქვეყნებს მოსაზრებებს, რომლებიც, ა. უვაროვმა გამოთქვა ამ აკლდამების გათხრის შემდეგ თავის ანგარიშში.

ა. უვაროვის მიხედვით, მცხეთის აკლდამებში ნაპოვნი ნივთების საფუძველზე სამი ქრონოლოგიური ჯგუფი გამოიყოფა:

1. სულ ქვემოთ, ძველ აკლდამებში უპოვიათ ძვლები, ბრინჯაოსა და რკინის იარაღები, ისრები და ზოგიერთი ისეთი ქვის ნივთი, რომლებიც ა. უვაროვის აზრით, მიუთითებენ, აქ დამარ-ხულ ხალხ-

4. XX საუკუნის 30-იან წლებამდე კახეთის ტერიტორიაზე არსებული არქეოლოგიური ძეგლები მეცნიერულად არ შესწავლილა და არც დაზვერვითი ექსპედიციები ჩატარებულა. პირველი არქეოლოგიური გათხრები აწარმოეს სოფელ იყალთოში პროფ. გ. გოზალიშვილის ხელმძღვანელობით 1933 წელს (ფიცხელაური კ. 1965, გვ. 20). ამის შემდეგ იწყება ამ რეგიონის ინტენსიური შესწავლა, რომელიც დღემდე გრძელდება.

ის სპარსელებთან კავშირს. ამავე აკლდამებში ა. უვაროვს, ფ. ბაიერნის მსგავსად, უნახავს რამდენიმე ჩონჩხი ერთად. წერილის ავტორი აღნიშნავს, რომ ა. უვაროვი უარყოფს ქართველთა კანი-ბალიზმს; მისი მტკიცებით, იმდროინდელ ადა-მიანებს საოჯახო აკლდამები ჰქონიათ, სადაც სხვადასხვა დროს ოჯახის ყველა წევრი იკრძალებოდაო.

2. მეორე ტიპის აკლდამებში ა. უვაროვს უპოვია პირვე-ლისგან განსხვავებული მასალა: კარგად ნაკეთები თიხის ჭურ-ჭლი და სხვა ისეთი ნივთები, რომლებიც ადასტურებს ინდოეთთან კავშირს.

3. სულ ზემოთა აკლდამებში ა. უვაროვს აღმოუჩენია ვერცხლის მონეტა, რომელზედაც ლათინურად „ცეზარ ავგუსტუს“ ეწერა. მონეტაზე გამოხატული ყოფილა რომის იმპერატორი. ა. უვაროვის აზრით, ეს ამტკიცებს რომაელებთან ურთიერთობის არსებობას. „რადგან ამგვარი მანეთის მოჭრა რომში ქრისტეს დაბადებიდან 27 წლის წინ დაიწყო, ამის გამო ცხადია, რომ ქვემო აკლდამებში დამარხულ ხალხს რამდენიმე საუკუნით უფრო ადრე უცხოვრია. უვაროვის აზრით, სამთავროს ძველი აკლდამები ოთხასი წლის წინათ ქრისტეს დაბადებამდე უნდა იყოს გაკეთებულნი“ (დროება, 1879, №259, გვ. 1-2).

1886 წელს პეტერბურგის საიმპერატორო არქეოლოგიურმა კომისიამ გათხრების წარმოება დაავალა დიმიტრი ფურცელაძეს. ამ ფაქტს გამოეხმაურა გაზეთი „ივერია“. იგი წერდა: „საიმპერატორო არხეოლოგიურ კომისიას პეტერბურგისას“ არხეოლოგ ფურცელაძისათვის მიუნდვია გამოირკვიოს ძველი სასაფლაო, გორახანები და ქალაქები კახეთში. ყველა ძველებური ნივთი ან ნაშთი, რომელსაც ფურცელაძე აღმოაჩენს, უნდა გადაეცეს ხსენებულს არხეოლოგიურს კომისიას გასასინჯავად და შემდეგ შეინახება საიმპერატორო ერმიტაჟში, ან რომელიმე სახაზინო მუზეუმში. უკვე გამოცემულია განკარგულება, რომ ადგილობრივმა მთავრობამ ყველაფრით ხელი მოუმართოს დ. პ. ფურცელაძეს მინდობილი საქმის შესასრულებლად... ბ-ნ ფურცელაძეს ჯერ-ჯერობით განზრახვა აქვს შემდეგი ადგილები გამოიკვლიოს: სიღნაღის მაზრაში სოფ. ჭერემი და ყარაგაჯი და თელავის მაზრაში ძველი ქალაქები გრემი და ნეკრისი (ივერია, 1886, №112, გვ. 2).

ამავე წელს გაზეთმა „ივერიამ“ გამოაქვეყნა „Кавказ“-დან გადმობეჭდილი ცნობა, რომელიც იწყებოდა: „არხეოლოგი დ. ფურცელაძე საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის მინდობილობით კახეთში წავიდა არქეოლოგიური გამოკვლევისათვის. დ. ფურცელაძეს ივნისსა და ივლისში გაუშინჯავს ძველი ნაქალაქევი ადგილები: ჭერემი, გრემი, ფსიტის-ციხე და სოფლები ენისელი და ყვარელი, აგრეთვე ნეკრესის მონასტერიც“. ცნობაში არაფერია ნათქვამი დიმიტრი ფურცელაძის მიერ წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოების შესახებ. აღნიშნულია მხოლოდ, რომ „რაც ძველი ნივთები უპოვნია ბნ-ს ფურცელაძეს იქაურს აკლდამაში, ყველას პეტერბურგში, საიმპერატორო არხეოლოგიურ კომისიაში ჰგზავნისო“. (ივერია, 1886, № 178, გვ-2).

1887 წლის ნოემბერში „ივერიის“ №244-ში დაიბეჭდა მოსე ჯანაშვილის „მცირე შენიშვნა“. ავტორი მკითხველს აწვდის ინფორმაციას, რომელიც შეეხება პ. უვაროვას, წერილს, გამო-გზავნილს დიმიტრი ბაქრაძისადმი. „ჩვენს პატივცემულ ისტორიკოსს, დ. ზ. ბაქრაძეს, ამ დღეებში განსვენებულს გრაფის უვაროვის მეუღლისაგან მოუვიდა წერილი; ამ წერილში ქ-ნი უვაროვისა, რომელიც თავისი მეუღლის გრაფ ალექსი სერგის ძე უვაროვის სიკვდილის შემდეგ ითვლება თავმჯდომარედ და ხელმძღვანელად „მოსკოვის არხეოლოგიურის საზოგადოებისა“, ატყობინებს დ. ბაქრაძეს, რომ მომავალი წლის ზაფხულში მოგვიხდება მოგზაურობა კავკასიაში სამეცნიერო განზრახვით. ჩვენ გვსურს ამხელად გადმოვიდეთ ბათუმს და იქიდან აჭარის მთების მიყოლებით გავიაროთ კობლიანის ხეობა და გადავიდეთ მდ. ჭახისა და მდ. ფოცხოვის ხეობებში, შემდეგ მოვიმგზავროთ ყარსის მიდამონი, ერევნის გუბერნიის ნაწილი ალაგოზის მთიანად და ეჩმიაძინი; ბათუმს დაბრუნება გვსურს ჭოროხის ხეობის მოყოლებით“ (ივერია, 1887, №249, გვ. 2).

პ. უვაროვა თხოვნით მიმართავდა დიმიტრი ბაქრაძეს, როგორც ქართულის სიძველეთა მშვენიერად მცოდნეს, რჩევა-დარიგება მიეცა მისთვის.

1889 წელს მოსკოვის საარქეოლოგო საზოგადოების დავალებით ვანში გათხრები აწარმოა ცნობილმა მხარეთმცოდნემ, ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორმა ალექსანდრე ილიას ძე სტოიანოვმა. თუმცა პირველი ცნობა ქართულ პრესაში ვანის სიძველეების შესახებ ჯერ

კიდე 1876 წელს გაჩნდა. გაზეთ „დროებაში“, რუბრიკით „საქართველო“, დაიბეჭდა ცნობა იმე-რეთში, სოფელ საჩინოში (ვანი) შემთხვევითი არქეოლოგიური მონაპოვრის შესახებ. მისი ავტორი იყო დავით წერეთელი, რომელიც „სხვიტორელის“ ფსევდონიმით აქვეყნებდა კორესპონდენციებს. სხვიტორელი დაწვრილებით აღწერდა ვანში აღმოჩენილ სამარხს, ოქროს ნივთებს და ამ ნივთების აღმოჩენის ვითარებასაც (დროება, 1876, №52, გვ. 1). ხოლო 1880 წლის 18 ნოემბერს არქეოლოგიური ყრილობის მოსამზადებელი კომიტეტის სხდომაზე გიორგი წერეთელმა. გააკეთა საინფორმაციო მოხსენება რიონის ხეობაში არსებული ყორღანების შესახებ და მოიხსენია საჩინოში 10-15 წლის წინათ (ე.ი. 1865-1870 წ.წ.) ნაპოვნი არქეოლოგიური მასალა (ხოშტარია ნ., 1949; 300; მიქელაძე თ. 1978; 3, ლორთქიფანიძე თ., 1973.).

ალექსანდრე სტოიანოვის მოღვაწეობის შესახებ საქართველოში, ქუთაისის ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში დაცულ მასალებზე დაყრდნობით, საყურადღებო ცნობები მოგვაწოდა იროდიონ ერემეიშვილმა (ერემეიშვილი ი., 1982, გვ. 119-124). მან გამოაქვეყნა არქივში დაცული ა. სტოიანოვისა და კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველის წერილები. კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველს ნება დაურთავს ა. სტოიანოვისათვის მისთვის ხელსაყრელ დღეებში ჩაეტარებინა არქეოლოგიური ძიებანი ვანში. მიმოწერიდან ჩანს, რომ ა. სტოიანოვს გათხრები დაუწყო 1889 წლის 22 მაისს. იგი თავისი მუშაობის შესახებ ანგარიშს უგზავნიდა სასწავლო ოლქის მზრუნველს (ერემეიშვილი ი. 1982, გვ. 122-124).

ა. სტოიანოვის მიერ ვანში წარმოებულ გათხრების შესახებ ვრცელი სტატიები დაიბეჭდა იმდროინდელ რუსულ და ქართულ პრესაში.

გაზეთი „Тифлиссские новости“ (1888, №171) იუწყებოდა, რომ გათხრების დროს უპოვიათ ოქროსი და ვერცხლის მონეტები. ვერცხლის მონეტის ამოხსნეჩილ ზედაპირზე ამოკვეთილი ყოფილა თმე-ბგაშლილი ქალის თავი, შუბლსა და ყურებზე შემოვლებული ბაფთით, ხოლო მეორე მხრით ბრტყელ ზედაპირზე – წრიული წარწერა, ცენტრში – ცხენისმაგვარი ცხოველით, მთვარითა და ვარსკვლავებით. ა. სტოიანოვის ვარაუდით, ეს მონეტები მოჭრილი უნდა ყოფილიყო ორი ათასი წლის წინათ; როგორც ჩანს, ამ ადგილას ჯერ

კიდევ ქრისტეს დაბადების ეპოქაში ცხოვრობდნენ ბერძნები, რომელთაც მოწყობილი ჰქონდათ ოქრო-ვერცხლის სადნობი ქარხანა და ზარაფხანა. გაზეთი „Кутаисская ведомость“-ი (1889, №24) იტყობინებოდა: „არხეოლოგიური გათხრების შედეგად, რომელსაც აწარმოებდა გიმნაზიის დირექტორი ა. სტოიანოვი, მაისის ბოლოს სოფ. ვანის მახლობლად (ქუთაისის მაზრა) აღმოჩნდა ძველბერძნული ეპოქის სამარხები. ამ ადგილას ნაპოვნი რამდენიმე ოქროს ნივთი დიდ სამეცნიერო ინტერესს იწვევს“ (ერეშიშვილი ი., 1982, გვ. 124).

ასეთივე მოკლე ცნობა მოათავსა გაზეთმა „ივერია“: საარხეოლოგიო საზოგადოებამ ამას წინათ დაავლა ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორს ბ-ნ ა. სტოიანოვს ქუთაისის მაზრაში ძველი აკლდამების გათხრა და გამოძიება. ა. სტოიანოვს, როგორც „ქუთაისის უწყება“ გვატყობინებს, სოფ. ვანის მახლობლად აღმოუჩენია აკლდამები ძველი საბერძნეთის ეპოქისა. ბ-ნ სტოიანოვს ამას გარდა ზოგიერთი შესანიშნავი ნივთიც უპოვნია (ივერია, 1889, 129, გვ. 1).

იმავე წელს (1889წ.) ვანში გათხრები ჩაუტარებია ფრანგ იაკობს, რომელსაც იქ ქრისტიანული ეკლესიის ნანგრევები გაუთხრია და მის იატაკქვეშ აკლდამა უპოვია (ლორთქიფანიძე ოთ. 1973, გვ. 6).

ზემოთ მითითებული ცნობები არაერთხელ გაშუქებულია ვანის კვლევა-ძიების შესწავლის ისტორიისადმი მიძღვნილ გამოკვლევებში. ამჟამად გვინდა ყურადღება გავამახვილოთ გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნებულ სხვა წერილებზე, რომლებიც ფაქტიურად პირველად შემოდის სამეცნიერო მიმოქცევაში. მით უფრო, რომ ზოგიერთი საკითხი, როგორც ამას მოტანილი ციტირებიდან დავინახავთ (ოქროს მადნის ადგილზე არსებობა) განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს. წერილი სათაურით „ხმა რიონის მარცხენა ნაპირიდან“, რომელიც გამოქვეყნდა „ივერიაში“ 1889 წლის ივლისში. ეკუთვნის „თან-ნარელს“ ვინ იყო თან-ნარელი, სამწუხაროდ, დღემდე ვერ მოვახერხეთ ამისი გარკვევა. ერთის თქმა კი შესაძლებლად მიგვაჩნია: იგი ადგილობრივი კორეს-პონდენტი უნდა ყოფილიყო, რადგან „ივერიაში“ გამოქვეყნებული მისი ყველა წერილი ვანსა და მიმდებარე დასახლებულ პუნქტებს შეეხება. სხვა რეგიონების შესახებ მისი ცნობები არ გვხვდება.

თან-ნარელის წერილში ვკითხულობთ, რომ სოფელ ვანში, რომელიც ქუთაისის მაზრაში მდებარეობს, აზნაურ ახვლედიანების ეზოებში ხშირად ნახულობენ ოქროსა და ვერცხლის „ფულებსა“ და ნივთებს (განსაკუთრებით წვიმის დროს). ეს ხმა შორს გავარდა და ბევრი მუქთად გამდიდრების მიმდევარი მოიზიდა ამ სოფელმა. ბევრმა მოინდომა ამ ეზოების მოთხრა იმ იმედით, რომ აქ ძველ ძვირფას ნივთს იპოვიდა.

თან-ნარელი გვამცნობს, რომ ახვლედიანებთან პირველად თავადი გ. შერვაშიძე მისულა. ავტორის აზრით, იგი სინდისიერად შეევაჭრა მემამულეებს. „მუშა და მუშის ქირა, თუ საჭიროება მოითხოვდა სახლების გატანისათვის და ყოველგვარი ხარჯი უნდა ეზლო თავად მ. შერვაშიძეს. თუ რასმე აღმოაჩენდა, მესა-მედი ახვლედიანებს უნდა აეღოთ, ხოლო ორი ნაწილი შერვაშიძეს. თუ არაფერი აღმოჩნდებოდა, ხარჯი საკუთრად მისი იქნებოდა“ (ივერია 1889, №158, გვ. 2). მაგრამ ახვლედიანები და შერვაშიძე ვერ შეთანხმდნენ და იგი იძულებული გახდა უკან გაბრუნებულიყო.

თან-ნარელის ცნობით, გ. შერვაშიძის შემდეგ ახვლედიანებთან მივიდა ვილაც ფრანგი იაკობი, რომელმაც საქმე ისე მოიგდო ხელში, როგორც უნდოდა. „ეს კაცი აქ დიდი ვინმე და დიდი მეცნიერიც ჰგონიათ, არ ვიცი კი რა საბუთით. ამჟამად ახვლედიანების ეზოები ამ ფრანგის, იაკობის ხელშია, თავის თავს რაღაც კომპანიის მოთავედ ასახელებს. რა კომპანიაა ეს კომპანია, ან აქვს შეძლება თუ არა, ეს არავინ იცის. სხვა რა მოგახსენოთ და შეძლებაზე კი ეს ვითომც და „კომპანია“ და მისი წარმომადგენელი „მუსიე აკოფა“, როგორც აქ უწოდებენ, ჭკუაზე ცოტა სუსტად ბრძანებულა. ამას ახლავე გაგაგებინებთ ამ კომპანიის წარმომადგენელთან ერთად მონაწილეობას ღებულობს „მოსკოვის საარხეოლოგიო საზოგადოების“ წევრი ბ-ნი სტოიანოვი (ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორი), რომელიც ისე იქცევა, თითქოს ახვლედიანების ეზოების „დირექტორიც“ იყოს“ (ივერია 1889, №158, გვ. 2).

პირობის ძალით, გათხრები პირველი მაისიდან უნდა დაეწყოთ, მაგრამ „ჯეროვანი მუშაობა ჯერ არ დაუწყიათ“ — იუწყებოდა გაზეთი „ივერია“ — თუმცა რამდენიმე კაცი კი ამუშავეს ცოტა ხანს და გათხარეს რამდენიმე ადგილი. „არც ამ ცოტა მუშაობას ჩაუვლია უქმად. ბევრი ღირსშესანიშნავი ძველი ნაშთი იპოვეს,

რომელიც საზოგადოდ არხეოლოგებისათვის და განსაკუთრებით ჩვენი ისტორიისათვის ძვირფას მასალად უნდა მივიჩნიოთ. სხვათა შორის არშინ ნახევარზე მიწაში იპოვეს ერთი ქვითკირის კარგა მოზრდილი, დაურღვეველი შენობა, რომელსაც ირგვლივ ქვითკირისავე გალავანი აქვს შემოვლებული. თვითონ შენობა რამდენიმე საუენი იქნება სიგრძით, სიგანით უფრო ნაკლები. სახურავი ქვისავე აქვს ეკლესიასავით თაღად შეკრული. ერთ ადგილს ეტყობა კარი უნდა ჰქონდეს, სიმაღლით საუენზე ცოტა მეტია. რაც შეეხება სიმაგრეს, ისე გადაღუღაბებულია ქვა-კირი, რომ მუჭისოდენ ქვასაც ვერ ამოამტვრევთ. მუსიე იაკობს უნდოდა გაეხსნა ეს შენობა, მაგრამ ახვლედიანებმა უთხრეს, ჯერ მუშები გაისტუმრე და მერე გახსენიო. ეს არ ესიამოვნა იაკობს. აღმოჩნდა, რომ ამ ვითომდა კომპანიის წარმომადგენელს 120 მანეთის გადახდაც გაუძნელდა მუშებისათვის. 50 მანეთის მეტი არა ჰქონდა და ახვლედიანებს სთხოვა შვიდი თუმანიც თქვენ დაუმატეთო. ახვლედიანები არ დათანხმდნენ. სტოიანოვი რუსეთში წავიდა. დარჩა შენობა გაუხსნელი“ (ივერია, 1889, №158, გვ. 2).

თან-ნარელი წერილში სინანულს გამოთქვამს იმის გამო, რომ ახვლედიანები იაკობსა და სტოიანოვს გაურიგდნენ და არა შერვაშიდეს. „ამგვარად ეს შენობა სამი კვირა იქნება გაუხსნელია და მუშაობაც შეჩერებულია. თვითონ „მუსიო“ სადღაც მიეფარა. ამბობენ ქუთაისში არისო და ვითომც „კომპანიიდან“ ფულს ელოდებაო. ვნახოთ რა იქნება. ყოველ შემთხვევაში სასაცილო კია, რაღაც ას ოცი მანეთი ვერ მოახერხა ხსენებულმა ვაჟბატონმა, რომ საწყალი მუშები გაესტუმრებინა. ბ-ნი სტოიანოვი, რომელიც, როგორც ზემოთ მოგახსენეთ, მონაწილეობას ღებულობდა ამ საქმეში (სტოიანოვს ეს შენობა ჯერ არ უნახავს) ეს ხუთი კვირაა, რაც რუსეთში მოგზაურობს და შეიძლება ამის დაბრუნებას უცდის ეს ვიღაცა ფრანგი. მაგრამ მუშები რა შუაში არიან? რატომ არ აძლევენ ნაოფლარს? ამგვარად, ეს ამისთანა შესანიშნავი საქმე ამგვარ კაცს ჩაუვარდა ხელში. არა სჯობდა თავად შერვაშიდისათვის მიეცათ, რომელსაც შეძლებაც ჰქონდა მუშაობის წარმოებისა და გაგებაც. მაგრამ აკი მოგახსენეთ „შინაურ მღვდელს შენობა არ აქვსო“ (ივერია, 1889, №158, გვ. 2).

თან-ნარელის ცნობის მიხედვით, ა. სტოიანოვს და იაკობს ვანში აღმოუჩენიათ თლილი ქვებისაგან გაწყობილი კედელი, აგრეთვე „ორი ქვევრის მსგავსი ორხელიანი თიხის ქილა. ერთში რაღაც დამპალი შავი მარცვლები ეყარა (სტოიანოვის სიტყვით, ხორბალი უნდა იყოს), ორი გულამოჭრილი მრგვალი მარმარილოს ქვა და სხვა ბევრი ნამტვრევი სხვადასხვა თიხის ჭურჭლისა, რომელიც ისე ხელოვნურად არის ნაკეთები, რომ მნახველს აოცებს. როგორც მცოდნე კაცები ამბობენ, აქ უნდა სახლებულიყვნენ ბერძნები ქრისტეს წინათ. ამას ამტკიცებს აქვე ნაპოვნი ორი, ერთი ოქროსა და მეორე ვერცხლის ფული. (წინათ ბევრი ამგვარი ფული უპოვნიათ ახვლედიანებს, მაგრამ თავის უცო-დინარობით მუქთად დაუკარგავთ). ვერცხლის ფული ახალი რუსულის მანეთიანის ხელაა. ოთხი მის-ხალი წონით. ერთი გვერდი გამობერილი აქვს და ზედ მშვენივრად და ხელოვნურად არის ამოჭრილი ქალის თავი, რომელსაც თმა გაშლილი აქვს. შუბლსა და ყურებზე „ლენტი“ აქვს გაყოლებული. მეორე გვერდზედ აწერია „Basileuses eupatoros“, შუაში ცხენის მსგავსი ფრთებიანი მოგრძო ცხოველია ამოჭრილი და ერთ მხარეს ახა-ლი მთვარე და შიგ ვარსკვლავი. ოქროს ფული პრტყელია ორივე გვერდით, ქართულის ორ აბაზიანის ოდენაა და თითქმის იგივე ნიშნებია ზედ, რაც ვერცხლისაზედ. ბ-ნი სტოიანოვის აზრით, ორიოდე ათასის წლის მოჭრილი უნდა იყოს. რადგანაც ამას წინა-დაც ბევრი ამ ფულების მსგავსი ფული უპოვნიათ ახვლედიანებს (ორი ფული თვითონ ჩემი თვალით ვნახე) და სხვა ოქროსა თუ ვერცხლის ძვირფასი ნივთები და აგრეთვე დღესაც ჰპოულობენ მუშაობის დროს გადანადულებ ოქროს, თუ ვერცხლის დანაშთ ნაწილებს, ჯერ-ჯერობით იმ აზრისანი არიან მცოდნე კაცები, ვითომ ახვლედიანების ეზოში ბერძნები სახლებულან ქრისტეს წინათ და აქ გამართული ჰქონიათ ოქროს და ვერცხლის მადნის გადასაკეთე-ბელი და ფულის მოსაჭრელი ქარხნები“ (ივერია, 1889, №158, გვ. 2).

აქვე ავტორი გამოთქვამს თავის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ვანსა და მის მიმდებარე სოფლებში მიწაში აღმოჩენილი მბრწყინავი ნაწილაკები შესაძლოა რაიმე მადნეულის არსებობაზე მიუ-თითებს. „ახლო-მახლო სოფლებში ხშირად ნახავთ სხვადასხვაგ-ვარ მიწას, რომელშიც რაღაც ყვითელი და თეთრი ბრწყინვა-ლე

ნაწილებია. სიმძიმეც მეტია ამნაირის მიწისა. ეჭვი არაა, რომ რაღაც მადნეული უნდა იყოს. მაგრამ ვინ არის ისეთი მცოდნე კაცი, რომ მიიღოს შრომა და გამოიკვლიოს ეს მიწები. ვინ იცის რამდენი სიმდიდრეა ამ მიწურუბულ საჩინოში?! ვინ იცის, ეგებ ამნაირსავე „მუსიოს“ ჩაუვარდეს ხელში მუქთად ეს საიდუმლოებით მოცული ადგილები. დროა მცოდნე ქართველები ჩაუკვირდნენ ამ ადგილებს და არ ჩაუგდონ ხელში საქმის უცოდინარ კაცებს“ (ივერია 1889, №158, გვ. 2). თან-ნარელი პირდება მკითხველს შენობის გახსნისთანავე დაწვრილებით შეა-ტყობინებს, თუ რა აღმოჩნდება შიგ.

სანამ ახვლედიანების მამულში აღმოჩენილი შენობის გახსნის შესახებ გამოჩნდებოდა ცნობა, „ივერიაში“ კვლავ დაიბეჭდა წერილი, რომელსაც ხელს აწერდა ავტორი ინიციალებით „ი. ე.“ (ივანე ერისთავი) წერილში დასახელებული იყო რამდენიმე ფაქტი საქართველოს ტერიტორიაზე წარმოებული გათხრების შესახებ, რომლის შედეგაც მოპოვებული მასალა არ იყო სათანადოდ დაცული ხელისუფლების უყურადღებობის გამო. ერთ-ერთ ასეთ ძეგლად დასახელებული იყო ვანი. ავტორი იმოწმებს თან-ნა-რელის წერილს (ივერია, №158) და თავის მხრიდან ამატებს შემდეგს:

„ქუთაისის მაზრის სოფელ ვანში, აზნაურ ახვლედიანების მამულში, დიდი ხანია ჰპოულობენ ძველს ფულებსა და ნივთებს, მაგრამ ამ ამბისათვის არავის ყურადღება არ უთხოვებია. წლი-დან წლამდე ყველა ეს ნივთი და ფული იკარგებოდა და კიდევ სამუდამოდ დაიკარგა მემამულეთა უცოდინარობის გამო. ერთი სიტყვით იმ დრომდე არავინ მიჰხედა ახვლედიანების მამულებს, სანამ ეს შესანიშნავი ადგილები ხელში არ ჩაუვარდა ვიღაც იაკობს, რომელსაც როგორც კორესპონდენტის (იგულისხმება თან-ნარელი — მ.მ.) სიტყვებიდან ჩანს, სამეცნიერო კვლევისა და ძიებისა არა გაეგებოდა რა. ახვლედიანების მამულში აღმოუჩენიათ რამდენიმე ძველი ფული, ძველი ჭურჭელი და ერთი კარგად დაცული ქვითკირის შენობა, ქვითკირისავე გალავნით გარშემოვლებული. როგორც ჩანს ახვლედიანების მამული სამეცნიერო კვლევისა და ძიების მეთოდით არ უთხრიათ და ამიტომაც შესაძლოა ეს მამულები უთავბოლოდ მიჩიქნონ-მოჩიქნონ და შემთხვევით ნაპოვნი ნივთებიც კი დაიკარგონ. აუცილებლად საჭიროა, რაც შეიძლება მალე მოჰკიდონ ხელი

მცოდნე კაცებმა. ეს მით უფრო მოსახერხებელია, რომ იმ ვილაც იაკობს, რომელმაც სოფ. ვანიდან უკვე გაქცეულა, ახვლედიანებთან შეკრული პირობა ვერ შეუსრულებია და შეჭველია იმათს პირობას ძალა დაკარგული ექნება კიდეც“ (ივერია, 1889, №160, გვ. 1).

ვანში აღმოჩენილი ქვითკირის შენობა გაუხსნიათ სექტემბერში. ცნობილი არ არის, თუ ვინ მიიღო მის გახსნაში მონაწილეობა. „ივერიაში“ ამ ფაქტის შესახებ დაიბეჭდა შემდეგი ცნობა: „ის შენობა, რომელიც ახვლედიანების მამულში იპოვეს მიწის თხრის დროს და რომლის შესახებაც „ივერიის“ №158-ში იყო მოხსენიებული, უკვე გახსნეს და აღმოჩნდა, რომ ეს შენობა აკლდამა ყოფილა. ნივთიულობისა არა უპოვიათ რა. ეხლა მუშაობა აღარ არის. ის ვითომდა ვილაც კომპანიის წარმომადგენელი, რომ ველარ იპოვა იმ შენობაში ოქრო-ვერცხლი, სამუდამოდ წაბრძანდა აქედან. ამრიგად ახვლედიანების ეზოები ახლა სრულიად მიტოვებულია. ვნახოთ გამოჩნდება ვინმე, თუ არა მსურველი, კვლავ აიღოს ეს ეზოები“ (ივერია, 1889, №186, გვ. 1).

ვანის ნაქალაქარის მეცნიერული შესწავლის დასაწყისი დაკავშირებულია დიდი ქართველი მეცნიერის, აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის სახელთან. პირველი ექსპედიცია მისი ხელმძღვანელობით განხორციელდა 1896 წელს და ცნობა ამ გათხრების შესახებ ისევ ქართულ პერიოდიკაში დაიბეჭდა (მოამბე, 1900, №12, გვ. 1-14), ხოლო ამ ექსპედიციის მუშაობის შედეგები გამოქვეყნდა უფრო მოგვიანებით 1907 წელს.

უურნალ „მოამბის“ 1900 წლის მეთორმეტე ნომერში ე. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა დიდი წერილი ვანზე. ამ წერილში იგი მოკლედ მიმოიხილავს ვანის აღმოჩენებს ჯერ კიდევ 1889 წლიდან, როდესაც აქ გათხრები აწარმოეს რუსეთის არხეოლო-გიური კომისიის დავალებით ქუთაისის გიმნაზიის დირექტორმა ა. სტოიანოვმა და ფრანგმა იაკობმა.

ე. თაყაიშვილი აღწერს ახვლედიანების გორას და მას ქერჩის მითრიდატის მთას ადარებს. „მიწის თხრის დროს და ისიც მეტად დრე ავდრების შემდეგ, ახვლედიანების ეზოში ხშირად პოულობენ ოქროსი და ვერცხლის ფულებს, საყურეებს, სამაჯურებს და სხვა ნივთებს. ამ მხრით ეს პატარა გორაკი ქერჩის მითრიდატის მთას მოგვაგონებს. აქ ნაპოვნ ნივთებს უმეტეს შემთხვევაში იძენენ ებრაელები

და შემდეგ დიდ ფასად ყიდიან. აქ ჯერ კიდევ 1852 წელს იპოვეს გამოქანდაკებული კაცის თავი ბერძნულის ხელობისა („Kавказ“, 1852, №36). ამას გარდა ოცი წლის წინათ ერთ ახვლედიანს მიწის თხრის დროს თავის ეზოში უპოვია ძველი სასაფლაო მარმარილოს პატარა კუბოთი. კუბოში ყოფილა ოქროს ჯოხი (კვერთხი) გველის მსგავსი თავით, ოქროს ბადე, ოქროს სამაჯრები, ოქროს საყურეები, ბეჭდები, 7 ოქროს ფული და სხვა. ყველა ეს ნივთები მნახველს გაუყიდა ებრაელებში, ჩუმად, რომ სხვა ახვლედიანებს არ შეეძლოთ და წილში არ გამოდავებოდნენ“ (მოამბე, 1900, №12, გვ. 1). ე. თაყაიშვილი გულისტკივილით აღნიშნავს, რომ ეს საუკეთესო საარქეოლოგიო ნივთები მეცნიერებისათვის სამუდამოდ დაიკარგა.

ე. თაყაიშვილი აკეთებს მის მიერ 1896 წელს წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანალიზს და გამოთქვამს საყურადღებო მოსაზრებებს: „ამ ოთხი წლის წინათ (1896) არხეოლო-გიური კომისიის მინდობილობით ჩვენ რამდენიმე ადგილი გავთხა-რეთ სანიმუშოდ ახვლედიანების ეზოში და ანგარიში წარვუდგინეთ კომისიას. ამას გარდა დავათვალიერეთ ყველა ის ნივთი და აქ ნაპოვნი ფულები, რომლებიც ჯერ არ გაუყიდათ პატრონებს. სხვადასხვაობა ნივთებისა ამტკიცებენ სხვადასხვა ტომთ კულტურულ გავლენას ვანის ქალაქზე. უძველესი ნაშთები ეკუთვნიან მისირს ანუ ეგვიპტეს. აქ ძლიერ ბევრია მისირის პატარა ვერცხლის ფულები, ზედ გამოხატული კუროს (აპისის) თავით, რომელთაც დიდი გასავალი ჰქონდათ ძველ საქართველოში. ამასთან კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველის თანაშემწესთან, ლოპა-ტინსკისთან ჩვენ ვნახეთ ვანში ნაპოვნი პატარა ოქროს „მასკა“, რომელიც ისე წააგავს ძველ მისირის ძეგლებზე გამოხატულ სახეებს, თითქოს ამ უკანასკნელიდან იყოს გადმოღებული. ძველი ბერძნების გავლენა წარმოდგენილია ვერცხლისა და ოქროს ფულებით და აგრეთვე აქ ნაპოვნი გამოქანდაკებული კაცის თავით. ძველი რომაელების გავლენას გვიმტკიცებენ აგრეთვე ბევრი ვერცხლისა და ოქროს ფულები, რომაელების დროისა, მეტადრე კეისრების ხანისა და აგრეთვე კუბოში ნაპოვნი ნივთები, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი. როგორც ჩანს, კუბო თავისი ნივთებით ეკუთვნოდა რომაელების დროის კაცს. ამას გარდა ჩვენ აქ ვნახეთ სპილენძისგან გაკეთებული არწივის სურათი, რომელიც ეჭვს გარეშეა რომაულს ხელოვნებას წარმოად-

გენს. ვანის ქალაქს არა მცირედი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა პონტოს მეფეების დროსაც, ვინაიდან პონტოს მეფეების ვერცხლის ფულები ძლიერ ხშირად იპოვება აქ. ვიზანტიის დროსაც ვანი უმნიშვნელო არ ყოფილა. ჩვენ ვნახეთ რამოდენიმე ოქროს ფული კონსტანტინესი და ელენესი. და სხვა ვიზანტიის მეფეებისა და აგრეთვე პატარა ეკლესია, მიწაში ჩაფლული“ (მოამბე, 1900, №12, გვ. 2).

ე. თაყაიშვილის აზრით, ვანში აღმოჩენილი ოქროს ნივთები დამზადებულია ადგილობრივ და ოქროს საბადოებიც აქვე უნდა ყოფილიყო. „ოქროს საყურეები, სამაჯურები, სარტყელების სამკაული და აგრეთვე სხვა ნივთებიც ოქროისა, რომლებიც აქ იპოვებიან. ჩვენის აზრით უმეტეს შემთხვევაში შორიდან არ არიან მოტანილნი, არამედ აქ ნაკეთებია. არც მათი საკეთებელი ოქროა შორიდან მოტანილი. ძველი ვანის ნიადაგს ყველაგან ემჩნევა ოქროს სილა, მეტადრე ღელე საქვარში“ (ავტორი ვარაუდობს, რომ ამ ღელეში ოქროს ქარხნები ჰქონიათ, ვინაიდან აქ ქალები და ბავშვები ახლაც პოულობენ ოქროს მარცვლებსო).

„სადაც არ უნდა შევუდგეთ თხრას, ამ გორაკზე ყველაგან იპოვით ე.წ. „კულტურულ ნიადაგს“, ქვის კედლებს, სხვადასხვა შენობებს, თიხის ჭურჭლის ნატეხებს, ქვევრებს და სხვ. ქვის კიბეები და ძველი შენობის ნაშთები ზოგჯერ ზეზე ამოსჭვივიან, მაგრამ ჯეროვანი გამოკვლევა ამ ადგილებისა შეუძლებელია, მანამ აქ ახვლედიანები სახლობენ“ (მოამბე, 1900, №12, გვ. 3).

ე. თაყაიშვილს გაუთხრია სამარხიც, რომელიც, მისი აზრით, ყორღანი უნდა ყოფილიყო. გათხრების შემდეგ მეცნიერმა გამოთქვა მეტად საყურადღებო მოსაზრება ვანში აღმოჩენილი სიძველეებისა და მათ შორის ოქროს ნივთების წარმომავლობის შესახებ. მან ვანის ოქრომჭედლობის ძეგლები ადგილობრივ ნაწარმად მიიჩნია და ვანშივე ივარაუდა ოქროს მოპოვება. ამ მოსაზრებამ ძირეული გარდატეხა შეიტანა ვანის ნაქალაქარისა და, საერთოდ, ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლების კვლევის საქმეში (ლომთათიძე გ, 1966, გვ. 105; ჭყონია ა. 1981, გვ. 8). ამ მიმართებით კიდევ ერთხელ გარკვეულ მნიშვნელობას იძენს „ივერიაში“ რამდენიმე წლით ადრე თან-ნარელის ფსევდონიმით გამოქვეყნებული წერილი (მუმლაძე მ. 2003, გვ. 104).

მართალია, თანამედროვე გეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ გარკვეულად შეცვალა ე. თაყაიშვილის მოსაზრება, მაგრამ თავისთავად საყურადღებო იყო საკითხის ასე დაყენება. 1972 წლის ოქტომბერში, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის თხოვნით ვანში და მის მიდამოებში სამუშაოები ჩაატარა საქართველოს საწარმოო გეოლოგიის სამმართველოს პირველსადიებო პარტიამ, რომელმაც ვერ დაადასტურა აქ ოქროს არსებობა. ექვთიმე თაყაიშვილი შეცდომაში შეიყვანა ადგილობრივი ნიადაგის თავისებურმა ბზინვარებამ, რაც ქარსის მინარევების სიმრავლით აიხსნება (ჭყონია ა, 1981, გვ. 97).

XIX საუკუნის ქართულმა პრესამ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ვანის ნაქალაქარის აღმოჩენების პოპულარიზაციის საქმეში. მისი საშუალებით იმდროინდელმა საზოგადოებრიობამ მიიღო პირველი ინფორმაცია ვანის სიძველეების შესახებ, ამან საფუძველი ჩაუყარა შემდგომში ძეგლის სისტემატურ მეცნიერულ შესწავლას, რაც საყოველთაოდ აღიარებული დიდმნიშვნელოვანი შედეგებით დაგვირგვინდა.

ქართულ პრესას უყურადღებოდ არც ე. თაყაიშვილის მიერ მცხეთაში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრები დაუტოვებია. 1902 წელს ე. თაყაიშვილმა პეტერბურგის არქეოლოგიური კომისიის დავალებით გათხარა სამარხები არმაზის ახლოს. ამ ფაქტს გაზეთი „ივერია“ გამოეხმაურა: „მცხეთიდან გვწერენ, რომ აგერ ერთი თვეა აქ საარხეოლოგიო გამოკვლევას ადგია ბ-ნი ექვთიმე თაყაიშვილი. როგორც ვიცით არმაზის მონასტრის ახლოს, ორი ვერსის მანძილზედ სადგურიტგან, ამას წინათ ძველნი საფლავნი იპოვნეს, როცა ნავთსაყვანი მიწებისათვის მიწას თხრიდნენ მუშები. საფლავებში აღმოჩნდა ბევრი სხვადასხვა ძველებური ნივთი, ფრიად საინტერესო არხეოლოგიის მხრით. ამის გამო, ვგონებთ, პეტერბურგის საარხეოლოგიო კომისიის მინდობილობით ბ-ნი თაყაიშვილი განაგრძობს ამ ადგილებშივე საარხეოლოგიო კვლევა-ძიებას“ (ივერია, 1902, №148, გვ. 2).

1901 წელს საქართველოში ჩამოვიდა პ. უვაროვა, რომელმაც იმოგზაურა შავშეთში და აწარმოა არქეოლოგიური გათხრები. ამ ფაქტს გამოეხმაურა გაზეთი „ცნობის ფურცელი“. გაზეთის №1562-ში დაიბეჭდა ზაქარია ჭიჭინაძის ვრცელი კორესპონდენცია, სადაც იგი აღწერდა შავშეთსა და კლარჯეთში არსებულ ეკლესიებს. კერ-

ძოდ, იგი ეხებოდა ტბეთის ტაძარს და მის ირ-გვლივ არსებულ ძეგლებს, რომლებიც გათხარა პ. უვაროვამ. „პ. უვაროვას ტაძრის ირგვლივ არსებული ყველა საფლავი გაუთხრია, მხოლოდ ვერაფრით ვერ მოუხერხებია ბაგრატ მესამის საფლავის გათხრა, რადგან საფლავს უზარმაზარი ქვა ჰქონია თავზე დულაბით დაკირული.⁵ ეს საფლავი გაუთხრელი დარჩენილა. პ. უვაროვას სხვადასხვა ნივთების გარდა 80 ფუტი სულ იშვიათი ჩუქურთმებიანი ქვები წაუღია“. ზაქარია ჭიჭინაძე გულისტკივილით აღნიშნავს: „უნდა მოგახსენოთ, რომ ზემოთ აღნიშნულ პირს ბევრიც სხვა ძველი ქართული ვერცხლის ფულები წაუღია თან, ოქროს ზატებიც და სხვა მრავალი, რომლებსაც თვით ეს პირი კი არ ჰპოულობდა აქა იქ სიარულის დროს, არამედ მას სხვადასხვა კუთხის მოსახლე ქართველები მიართმევდნენ ხოლმე. იგიც რასაკვირველია სიამოვნებით ართმევდა ყველას (ცნობის ფურცელი, 1901, №1562, გვ. 3).

1903 წ. საქართველოს ტერიტორიაზე გათხრები აწარმოა გრენ-მა. „პრივატ. დოცენტი გრენი წალკაზე ყოფილა და სოფლებ წინ-წყაროსა და გუნია-კალაში მრავალი ქვის იარაღი ამოუთხრია, რომლებიც ძველისძველ დროს ეკუთვნის, როდესაც ადამიანმა რკინისა და სხვა ლითონის ხმარება ჯერ არ იცოდა. ბ-ნ გრენს ჰგონია, რომ ამ ადგილს მთელი ქარხანა ყოფილა ქვის იარაღებისა. აქვე უპოვია ჩონჩხი ოთხფეხისა, ვითომც ცხენისა, რომელიც წარღვნის წინათ უნდა ყოფილიყო. ბ-ნი გრენი არხეოლოგიური საზოგადოების მინდობილობით ეხლა მიდის სოფელ გოლიცინოს, განჯის გუბერნიაში, შემდეგ ბ-ნი გრენი ანანურს წავა და იქაც ძველი ნაშთების გამოკვლევას შეუდგება“ (ივერია, 1903, №48, გვ. 1).

⁵ ბაგრატ III სავარაუდოდ უნდა იყოს იმერეთის მეფის ალექსანდრე II ვაჟი, რომელმაც დაიპყრო სამცხე და გარკვეული ხნის განმავლობაში მართავდა მას (1510-1564).

მოხსენებები კავკასიაში აღმოჩენილი სიკვდილების შესახებ

კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში მოპოვებული მასალებით მეცნიერები მოხსენებით გამოდიოდნენ მოსკოვისა და პეტერბურგის არქეოლოგიური საზოგადოებების სხდომებზე.

1871 წ. „დროებაში“ დაიბეჭდა სტატია „კავკასიის არხეოლოგია“, სადაც განხილული იყო ადოლფ ბერჟეს გამოსვლა პეტერბურგის არქეოლოგიური საზოგადოების ერთ-ერთ სხდომაზე.

თავისი გამოსვლის დასაწყისში ა. ბერჟეს აღუნიშნავს, რომ არქეოლოგიის მხრივ კავკასიისთანა შესანიშნავი და ყურადღების ღირსი მხარე არა თუ რუსეთში, არამედ სხვა ქვეყნებშიც ბევრი არ არისო. ისიც დაუმატებია, თუმცა მეცნიერულად ნაკლებადაა გამოკვლეულიო. შემდეგ უსაუბრია შავი ზღვის სანაპიროზე აღმოჩენილ სამარხებსა და ძველი შენობის ნანგრევებზე, „რომლებიც გვიმტკიცებენ, რომ აქ ერთ დროს ცხოვრება ქუხდა“. ა. ბერჟეს აღნიშნავდა, რომ კავკასიის ყველა დიდი მდინარის შესართავში მრავალი ნანგრევი ციხეებისა და კოშკებისა, იმის დამადასტურებელია, რომ აქ ერთ დროს გემებით ვაჭრობა ყოფილა გაჩაღებული. მცხოვრებლებს ეს ნავსადგურები გაუმაგრებიათ იმისათვის, რომ დაეცვათ თავიანთი თავი და საქონელი.

თავის გამოსვლაში ა. ბერჟეს ისაუბრა აფხაზეთის, იმერეთის, გურიის, სამეგრელოს, სვანეთის შესახებ. აღნიშნა, რომ ისინი მოფენილია უძველესი ნანგრევებით. განსაკუთრებით მდიდარია მდინარე ყვირილის ხეობა. აქ ჩანს ძველი მხედრული ცხოვრების ნაშთი. ყვირილის ნაპირებზე ვხვდებით ბოძებზე აშენებული შენობების ნანგრევებს, რომლებიც უფრო ძველ დროს უნდა ეკუთვნოდესო.

თავისი გამოსვლის დასასრულს ა. ბერჟეს აღნიშნა, რომ ახლანდელი საქართველოს ნიადაგი გვიმტკიცებს, რომ ეს მხარე ერთ დროს წყლით ყოფილა დაფარული და დაასკვნა, რომ ბოძებზე აშენებული სახლები აღმოსავლეთ საქართველოშიც უნდა იყოსო (დროება, 1871, №50, გვ. 2).

1884 წელს, თებერვალში მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების სხდომაზე მოხსენებით გამოსულა დ. ანუჩინი, რომელსაც წარმოუდგენია რამოდენიმე ნივთი კავკასიიდან.

დ. ანუჩინის ეს გამოსვლა დაბეჭდილად „მოსკოვის უწყებებში“, შემდეგ 1884 წლის 11 თებერვალს, იგი გაზეთ „დროებას“ გადმოუქართულებია.

დ. ანუჩინი აღნიშნავდა, რომ კავკასია მდიდარია არქეოლოგიური მასალებით და ჩვენდა სასირცხვილოდ მას უცხოელებმა უფრო მიაქციეს ყურადღება, ვიდრე რუსებმაო. კავკასიის შესწავლას პირველად შეუდგა ფ. ბაიერნი, მასუკან საფრანგეთის სწავლული შანტრი და ბოლოს გერმანელი არქეოლოგი ვირხოვიო. ორმა უკანასკნელმა ბევრი წერა კავკასიაზე და ეხლაც შედგომიან კიდევ მეცნიერებისათვის საჭირო გამოკვლევებსაო.

დ. ანუჩინის აზრით, კავკასია დასახლებული ყოფილა აზიიდან გადმოსული ხალხებით, რომლებიც გაცალკევდნენ და აღარ ერეოდნენ კასპიის ჩრდილო და სამხრეთ დასავლეთისაკენ მიმავალ ხალხს.

კავკასიის უძველეს ყორღანებში ნაპოვნი ნივთები ეკუთვნიან ერთ ათას საუკუნეს ქრისტეს წინათო. ბატონმა დ. ანუჩინმა კრებას წარუდგინა კავკასიაში აღმოჩენილი ნივთები, მათ შორის შესანიშნავი ღილი. დ. ანუჩინის აზრით, ამგვარი ღილები და აგრეთვე მოკაუჭებული სამაჯურები ძალიანა გვანან ამგვარსავე, შანტრისაგან საფრანგეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთში აღმოჩენილ ნივთებს.

ამ მსგავსებამ მისცა საბუთი მეცნიერს ეფიქრა იმაზე, რომ „ძველნი მცხოვრებნი კავკასიისა და ის ხალხი, რომელმაც დაასახლა სამხრეთ-აღმოსავლეთი საფრანგეთი ერთი და იგივე ხალხი იყო“ (დროება, 1884, №132, გვ. 2).

1908 წლის 28 აპრილს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მიერ ჩატარებულ სხდომაზე ვრცელი ანგარიშით გამოვიდა ექვთიმე თაყაიშვილი, რომელმაც ისაუბრა თავისი მოგზაურობის შესახებ სოფელ ბორში (შორაპნის მაზრა). ანგარიში გამოქვეყნდა 1908 წელს კრებულში „ძველი საქართველო“.

ბორის არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ, ჯერ კიდევ 1902 წელს წერდა გაზეთი „ივერია“. როგორც აღინიშნა, ექვთიმე თაყაიშვილმა თავდაპირველად ამ აღმოჩენების შესახებ მიაწოდა სხდომას დაწვრილებითი ცნობები. შემდეგ კი – 1907-1908 წლების ახალი აღმოჩენების შესახებ. მან სხდომას წარუდგინა თომა მაჭავარიანის მიერ თბილისში ჩამოტანილი ნივთების სურათები, მათი სია და ცალ-ცალკე დაახასიათა ისინი.

მოგვყავს ვრცელი ამონაწერი „ძველი საქართველოდან“.

„ა) ოქროს ნივთები

1) ქალის ყელსაბამი; 2) ოქროს სამაჯური (ბრასლეტი) მშვენიერის ხელობისა, შემკობილი 29 ლალით, ერთ თვალზე გამოხატულია ღმერთქალი; 3) ოქროს სამაჯური, მოზრდილი; 4) ასეთივე სხვა სამაჯური; 5) კიდევ ოქროს სამაჯური; 6) ყელსაბამი ან გულსაკიდი, შემდგარი 6 მუხლისაგან, თითოეულ მუხლში უზის თითო ლალი; 7) ოქროს საბმული ქვით შუაში, რომელზედაც კაცის თავია გამოხატული; 8) ოქროს ყურსაკიდი ერთი ლალით და სამი ოქროს მრგვალი საკიდი; 9) ასეთივე ყურსაკიდი; 10) ოქროს ნატეხი გვირგვინისა, რომელსაც უზის ორი ლალი; 11) მძივი მწვანე და ბრტყელ-ბრტყელი ოქროს ბუდით; 12) ოქროს მძივები; 13) ოქროს ბეჭედი დიდი, რომლის თვალზე ამოჭრილია ოთხი კაცის სახე; 14) ოქროს მომცრო ბეჭედი ლალით, რომელზედაც გამოხატულია ქალის (ღმერთისა) თავი; (№15, ტექსტში არ არის — მ.მ.) 16) ოქროს ბეჭედი გრეხილიანი, რომელსაც ჰქონია სამი ღილაკის თვალი, მაგრამ შემონახულია მარტო ერთი, მძივების ბუდეებია დარჩენილი; 17) პატარა ოქროს საკიდი; 18) ორი ბარბაროსული ოქროს ფული, მიბადვა რომაულ ფულებისა, წარწერით და 19) პატარა ოქროს ფული საბმულათ გაკეთებული, რამდენიმე ლათინურის ასოებით.

ბ) ვერცხლის ნივთები

1) პატარა ვერცხლის დოქი; 2) მეორე ასეთივე დოქი; 3) მაღალი ვერცხლის ჯამი; 4) დიდი ვერცხლის ჯამი; 5) კიდევ სხვა ასეთივე ჯამი; 6) კიდევ ამგვარი ჯამი; 7) ვერცხლის ჯამი შუა ზომისა, დასერილი; 8) კიდევ ვერცხლის ჯამი შუა ზომისა; 9) კიდევ ასეთივე ჯამი; 10) ღრმა კოვზი ვერცხლის გრძელი აშვერილი ტარით; 11) მეორე ასეთივე კოვზი; 12) ვერცხლის პატარა თეფში, საფერფლის მსგავსი; 13) სამი ვერცხლის კოვზი; 14) პატარა ვერცხლის ჯამი ორი სახელურით, რომლის მეორე გვერდი ნაჭედის ფურცლოვანი სურათებით არის შემკული, სამწუხაროდ ეს ჯამი ძლიერ დაზიანებული და კიდევ 15) სამი ვერცხლის ჯამი სულ დამტვრეულები.

გ) ბრინჯაოს ნივთები

1) ბრინჯაოს დოქი შუა ზომისა სახელურით და დიდი პირით; 2) ბრინჯაოს პატარა დოქი სახელურით, რომელიც თავში შემკულია

კაცის თავის და ბოლოში ხარის თავის ქანდაკებით; 3) ბრინჯაოს პატარა დოქი სახელურით, რომლის თავში გამოხატულია გედის თავი და ბოლოში ქალის თავის ქანდაკება; 4) ბრინჯაოს პატარა დოქი სახელურით, რომლის ბოლოს ქალის თავია გამოქანდაკებული; 5) ბრინჯაოს ტაფა-ჯამი სახელურით; 6) ბრინჯაოს თეფში, რომლის თავში გამოხატულია მტაცებელი ფრინველის თავი და ძირში ძაღლის თავი; 7) ბრინჯაოს თეფში შუა ზომისა, რომლის ბოლოს გამოქანდაკებულია ცხვრის თავი; 8) ბრინჯაოს ტაფა-ჯამი სახელურით, რომლის ბოლოს გამოქანდაკებულია ძაღლის თავი; 9) ბრინჯაოს კომბლის თავი; 10) ბრინჯაოს ზარი; 11) ბრინჯაოს ბეჭედი ჭიქის თვლით, რომელზედაც ქალის (ღმერთის) სახეა ამოჭრილი და 12) ნაწყვეტები ბრინჯაოს ძეწკვისა.

დ) მინისა ანუ შუშის ნივთები

1) შუშის საცრემლე, მაღალი ვიწრო ყელით; 2) ასეთივე საცრემლე უფრო მომცრო ტანისა; 3) შუშისავე საცრემლე ორი სახელურით დაბალი ტანისა.

ე) რკინის ნივთები

1) რკინის ჯვარი; 2) რკინის ლაგამი; 3) სასწორი სამი ცალი ერთსა და იმავე ზომისა და სახისა; 4) ორი დიდი რკინის მაკრატელი; 5) რკინის პატარა ნიჩაბი და 6) რკინის გრძელი ხანჯალი.

ვ) თიხის ჭურჭელი

1) თიხის დიდი დოქი; 2) თიხის შუა ტანის დოქი; 3) პატარა დოქი წითელი თიხისა და 4) კიდევ ასეთი დოქი.

ამას გარდა იპოვება კიდევ მძივ-ტატილები სხვადასხვა სა-ხისა, მაგრამ საზოგადოთ იმდენი არა, რამდენიც მოსალოდნელი იყო სხვა ნივთებთან შედარებით“.

შემდეგ ექვთიმე თაყაიშვილი აღწერს თავის მოგზაურობას სოფელ ბორში. მოგზაურობის მიზანი ყოფილა გაერკვიათ ბორში გავრცელებული სამარხების ტიპები. ე. თაყაიშვილი აღწერს ბორის მიდამოებს, სადაც ეს ნივთებია აღმოჩენილი. „სოფელი ბორი მდინარე ბორიმელას მარჯვენა ნაპირზეა გაშენებული, ექვსი ვერსის მანძილზე სადგურ ძირულადან. ბორიმელა ყვირილას ერთვის. ხეობა ბორიმელასი იმ ადგილას, სადაც ეს ნივთებია აღმოჩენილი, საკმაოდ ფართოა; თომა მაჭავარიანის ეზოდან ბორიმელას მხრით ჯერ თავქვეა. მერე ადგილი თანდათან დაივაკებს და წყლის პირათ სულ ვაკე

მინდორია. ამ ვაკეს უერთდება პატარა ღელე, ნათელა-ღელე, რომელიც კარგა მოშორებით სწყდება ბორიმელასაგან; მთის კალთა მაჭავარიანის ეზოდან ბორიმელამდის ვენახად და სახნავ-სათესად არის გადაქცეული. აქვე შორიახლო ერთმანეთზე რამდენიმე გლეხი სახლობს. ნათელა-ღელესა და დიდი ფერდის შუა ორი კომლი გლეხი არის. ამ ორ მოსახლე გლეხს შუა ადგილზე აღმოჩენილია ნივთები 1907-1908 წლებისა. 1902 წელს აღმოჩენილი ნივთების ადგილი ქვევით არის, ამ ადგილიდან ასე ერთი 100 საუენის მანძილზე. ჩვენი მიზანი იყო გამოგვეკვლია კურგანი იყო თუ სასაფლაო; ჩვენთან ერთად იყვნენ ის გლეხები და აზნაურები, რომელთაც ადგილი ეთხარათ. ისინი მიწას ვენახისათვის ამზადებდნენ, ერთ ადგილას შეემჩნიათ საქონლის ძვლები და ნივთები, მერმე უფრო ღრმად ეთხარათ ერთი საუენის სიღრმეზე და ამგვარად გადაებრუნებიათ მიწა ერთ ხუთ-ოთხკუთხიან საუენის მანძილზე. აქ ყოფილა სულ რამდენიმე სასაფლაო და თითოეულს საფლავში კაცის ძვლებთან ერთად უპოვიათ რამოდენიმე ნივთი, თითო-ოროლა ჭურჭელი, ვერცხლის და ოქროს ნივთები და სხვა. ძროხის, ხარის, ცხვრის, თხის და ცხენის ძვლები ყოველთვის საფლავის ზემოთ ყოფილა. ამრიგად ყველა ის ნივთები, რომლებიც ჩვენ აქ ჩამოვთვალეთ, საფლავიდან არის ამოღებული. ეტყობა მთელი ფერდობი ამ ადგილს დიდ მანძილზე უკავია ძველ სასაფლაოს“. ე. თაყაიშვილმა დაათარიღა ბორის სამარ-ხები იქ აღმოჩენილი მასალის მიხედვით. მისი აზრით, სამარხის დასათარიღებლად მეცნიერებას ორი საშუალება აქვს: აღმოჩენილი ნივთები და მონეტები, „ყველაზე დიდი მნიშვნელობა დროის გასამარტებლად ფულებს ეკუთვნის. მაგალითად თუ დაბეჯითებით შევიტყვეთ, რომელ მეფეს ეკუთვნის ფულები, ეს იმას ნიშნავს, რომ სასაფლაო ამ მეფის უწინ დროს არ უნდა ეკუთვნოდეს, ან თვით მეფისდროინდელია, რომელსაც ფული ეკუთვნის, ან კიდევ ცოტა უფრო გვიან დროს, ვინაიდან გარდაცვლილი მეფის ფული ისე მალე არ გამოდის ხმარებიდან. ნივთების მიხედვით ისე დაჭეშმარიტებით დროის განმარტება ძნელია. იმიტომ, რომ ნივთი შეიძლება ძველი იყოს, მაგრამ შემდეგ დროებში ჩაეტანებინოთ სასაფლაოში. ჩვენდა სასიამოვნოდ სოფ. ბორის სასაფლაოებში საკმაოდ ბევრი ფული აღმოჩენილა; თომა მაჭავარიანმა ჩვენ გვიჩვენა 10 ვერცხლის ფული; ამათში 9 ეკუთვნის ავგუსტო მეფეს (30 ქრ.

წინ — 14 ქრ. შემდეგ) და ერთი პართია მეფეს გოტარზს (40-51 ქრ-ს შემდეგ). ჩვენ იქ ყოფნის დროს ერთი ვერხლის ფული გოტარზისა თვით ნათხარ ადგილებში ვიპოვეთ, ერთიც შემოგვწირა სამსონ ზურაბის ძე მაჭავარიანმა, ერთი ვერცხლის ავგუსტოს ფული გადმოგვცა არჩილ პავლაძემ და ორი ასეთივე ფული მოგვყიდა იქ მოსახლე გლეხის შვილმა. ამგვარად ჩვენ ახლა ვიცით, რომ ათიოდე სასაფლაოში, რომელიც ბორში გაუთხრიათ, სულ აღმოჩენილა 15 ვერცხლის ფული, რომელთაგან 12 ეკუთვნის ავგუსტო მეფეს და სამი პართია მეფეს გოტარზს. როგორც რომაელების ფულები, ისე პართია ფულები ეკუთვნიან პირველ საუკუნეს ქრისტეს შემდეგ. ამიტომ თამამად შეგვიძლია მივაწეროთ ბორის სასაფლაოები და მათში აღმოჩენილი ნივთები პირველ საუკუნეს ქრისტეს შემდეგ. უფრო მეორე ნახევარს ამ საუკუნისას, ვიდრე პირველს. ჩვენ ეხლა ხელში გვაქვს ექვსი ვერცხლის ფული სამი ავგუსტო მეფისა, სამიც გოტარზისა“ (ძველი საქართველო, 1908, ოქმი №10).

ე. თაყაიშვილი იძლევა სამარხებში აღმოჩენილი ნივთების დახასიათებას და აკეთებს საყურადღებო დასკვნებს. „ნივთები ხელოვნებით გარდა თიხის ჭურჭლებისა, რკინის ნივთებისა და ზოგიერთი ვერცხლის ჯამისა, ეკუთვნიან რომაელთა და ბერძენთა ხელოვნებას. მაგრამ ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ აქ დამარხული ადამიანები ყველანი რომაელები ყოფილიყვნენ. აქ უმეტესად ქალთა სამკაულია დაცული და უფრო მშვიდობიანი ადამიანების ნივთები, ვიდრე მეომარი ხალხისა. ამიტომ თუმცა უმეტესი ნივთები ბერძნულ-რომაული ხელოვნებისა არის, მათი პატრონნი ადგილობრივი მკვიდრნი უნდა ჰყოფილიყვნენ. სამწუხაროდ თავის ქალები გლეხებს დაუმტკრევიათ გათხრის დროს და დამარხულ ადამიანთა ტიპის გამოცნობა ძნელია. ეს ნივთები აშკარა საბუთია იმისი, თუ რა ადებ-მიცემობა სუფევდა რომაელთა და ქართველთა შორის პირველ საუკუნეში და შემდეგ, თუ რა შეადგენდა მაშინდელი ქართველების სამკაულს და მორთულობას, ჭურჭელს, იარაღს, თუ ვისი მონეტები ტრიალებდნენ საქართველოში და სხვა. მართლაც, ჩვენ ვიცით, რომ მას შემდეგ, რაც საქართველო რომაელთა გავლენის ქვეშ მოექცა, პირველი საუკუნიდან ქრისტეს წინ, რომაელების მისვლა-მოსვლა და მათი ჯარების ტრიალი შეწყვეტილი იყო. შორაპანზე და იქიდან ბორზე სავაჭრო გზა გადადიოდა. შორაპანის ციხეში და სკანდაში ხშირად

იდგა რომაელთა ჯარი და სცვიდა ერთ-ერთ გზას, რომელიც გადადიოდა აღმოსავლეთ საქართველოდან დასავლეთ საქართველოში ჩხერიმელას, ბორიმელას და ყვირილას წყლის პირებზე. პირველ საუკუნეში ქრისტეს შემდეგ, ნერონის დროს, ამ ადგილებში და მცხეთაში დიდძალი ჯარი იდგა, რომელიც ემზადებოდა დიდი ომისათვის კავკასიის მთებში და ნამეტნავად ჩრდილოეთში მოსახლე ადამიანების წინააღმდეგ. მე-68 წელს ვესპასიანეს დროს ჯარი იდგა მცხეთაში, არმაზში და ამ დროს ეკუთვნის მცხეთაში ნაპოვნი ბერძნული წარწერა 75 წ. ქრისტეს შემდეგ. თვით ბორიმელას პირი საუცხოო ადგილს წარმოადგენს ჯარის ბანაკისათვის და შეიძლება არაერთხელ მდგარიყოს აქ რომაელთა ჯარი, რომელიც სცვიდა იმ არემარეს და ეჭირა შორაპნის ციხე“.

დასასრულ ექვთიმე თაყაიშვილმა განაცხადა:

„ამგვარად ბორში ნაპოვნი ნივთებს მნიშვნელობა აქვთ საქართველოს ისტორიისათვის და საზოგადოდ კავკასიის ისტორიისათვის: ის რეალური დამამტკიცებელია იმ დროის კულტურული და ისტორიული ცხოვრებისა, რომლებიც კანტი-კუნტად ვიცით; და ამიტომ საჭიროა, რომ ეს ნივთები ჩვენში დარჩეს, თორემ რაც შეეხება დასავლეთ ევროპის მუზეუმებს, ამგვარი ნივთები იქ იშვიათ მოვლენას არ წარმოადგენს“ (ძველი საქართველო, 1908, ოქმი №10).

ბორში ექვთიმე თაყაიშვილის პარალელურად სამუშაოები უწარმოებია ი. სმირნოვსაც. ე. თაყაიშვილისა და ი. სმირნოვის ჩასვლის შედეგად გარკვეულა, რომ ნივთები მიწის სხვადასხვა მონაკვეთზე აღმოჩნდა და მეზობლებს თ. მაჭავარიანისათვის დაუთმიათ (აფაქიძე ა. 1944. გვ. 442).

ბორში აღმოჩენილ ნივთებს იმთავითვე მიუპყრია საზოგადოების ყურადღება. ისინი საქართველოს სამეცნიერო დაწესებულებებში არ დარჩენილა და სხვადასხვა ადგილას მოხვედრილა, ხოლო შემდეგ გამოუქვეყნებია ე. თაყაიშვილს. 1913 წელს, ლონდონში ისტორიკოსთა საერთაშორისო კონკურსზე, ე. პრიდიკს განძის დაწვრილებითი აღწერა წარუდგენია (აფაქიძე ა., 1944, გვ. 443-444).

მოგვიანებით ბორში არქოლოგიური გათხრები აწარმოეს ი. ივაშჩენკომ და შემდეგ გ. ცქიტიშვილმა. ი. ივაშჩენკოს მიერ მოპოვებული ნივთები საფუძველზე გ. ცქიტიშვილმა მეტად საყურადღებო დასკვნები გააკეთა. მან განათხარ მასალაზე და წერილობით წყაროე-

ბზე დაყრდნობით ივარაუდა, რომ ბორი წარმოადგენდა ფარნავაზის მიერ დაარსებული საერისთაოებიდან ერთ-ერთს, შორაპანის საერისთაოს მმართველის რეზიდენციას. ბორშივე ივარაუდა შორაპანის ერისთავების საგვარეულო სამარხის არსებობა (ცქიტიშვილი გ., 1964, გვ. 92). შემდეგი დროის არქეოლოგიურმა დაზვერვებმა (გ. ცქიტიშვილი, ვ. ჯაფარიძე და სხვები) უფრო მეტად შეავსო მეცნიერთა წარმოდგენა შორაპანის „ქვეყანაზე“ (ჯაფარიძე ვ. 1993, გვ. 53).

ბორში აღმოჩენილ ნივთებს მეცნიერები ახ. წ. I საუკუნით ათარიღებენ (ლორთქიფანიძე ო., 1957, გვ. 381; ცქიტიშვილი გ., 1964 გვ. 92; ჯაფარიძე ვ. 1989, გვ. 26); აღმოჩენილ ნივთების დიდ ნაწილს იმპორტულ, ხოლო ნაწილს ადგილობრივ ნაწარმად მიიჩნევენ.

XIX საუკუნეში წარმოებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა საფუძველი ჩაუყარა ფართომასშტაბიან კვლევა-ძიებას სქართველოში.

ისტორიული შინაარსის წერილები

ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში პერიოდულად იბეჭდებოდა ისტორიული შინაარსის გამოკვლევები. სხვადასხვა დროს გამოქვეყნდა: ივანე გვარამაძის — „არხეოლოგიური მოგზაურობა მეს-ხეთში“ (დროება, 1882. №186), მისივე წერილი „არხეოლოგიური მოგზაურობა ახალციხის მაზრაში“ (დროება, 1882. №№167-169). ილია ალხაზიშვილის — „ძველად ნაშთენი ნაქალაქევი და ნასოფლარი ოცხეს (აბასთუმანის) ხეობაში“ (დროება, 1879 წ. №191), ილია ჭავჭავაძის „აი ისტორია“ (ივერია, 1889. №№71-139) ექვთიმე თაყაიშვილს „არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“ (მოამბე, №№12-14) და სხვა.

ჩვენი ყურადღება გვინდა შევაჩეროთ ილია ჭავჭავაძის წერილების ციკლზე, რომელიც გაზეთ „ივერიაში“ დაიბეჭდა 1889 წელს. მათი დაწერის საფუძველი გახდა რუსულ ჟურნალ „Северный Вестник“-ში გამოქვეყნებული ივანე ჯაბადარის წერილი „Письмо о Грузии“. წერილით ი. ჯაბადარს სურდა რუსეთის ინტელიგენციისათვის გაეცნო საქართველოს წარსული და გაეღვიძებინა მათში ინტერესი ღრმად და საფუძვლიანად შეესწავლათ „საქართველოს ისტორია“. ჯაბადარი წერილში დიდ ადგილს უთმობდა არქეოლოგიის საკითხებს. იგი ძირითადად ემყარებოდა ფ. ბაიერნის დასკვნებს, რომელმაც მცხეთაში გათხარა სამთავროს სამაროვანი და ბევრი არქეოლოგიური ნაშთი იპოვა (ფ. ბაიერნმა მოპოვებული არქეოლოგიური მასალისა და სამარხებში აღმოჩენილი დაქუცმაცებული ძვლების საფუძველზე გამოთქვა მოსაზრება, თითქოს ქართველთა წინაპრები კაციჭამიები ყოფილან).

ილია ჭავჭავაძემ „აი ისტორიაში“ მკაცრად გაილაშქრა ივანე ჯაბადარის წინააღმდეგ. X, XI და XII წერილებში იგი შეეხო საქართველოს არქეოლოგიის საკითხებს და მკაცრად გააკრიტიკა ჯაბადარის ბაიერნისეული კონცეფცია. მან უარყო ქართველთა კანიბალიზმი და საკმაოდ კარგად დაასაბუთა ეს მეცნიერულად.

ი. ჯაბადარი განიხილავდა სამთავროში აღმოჩენილ სამარ-ხებს და იმოწმებდა ფ. ბაიერნს: „საფლავები, სამთავროში ნაპოვნი, ორგვარნი არიან — ამბობს ი. ჭავჭავაძე — ერთნი ქვისანი, ძველის ქართველების სამარხნი, მეორე აგურისანი, უფრო ბოლო დროისანი

და ეკუთვნიან ბაიერნის აზრით ბერძნებსო. ამ საფლავებში ნაპოვნ ცეცხლისაგან შეფიცხებულმა ძვლებმა ადამიანებისამ თუ პირუტყვისამ, ბაიერნი იძულებულჰყო ეფიქრნა, რომ ძველნი მკვდარნი მცხეთისანი ადამიანის ხორცის მჭამელნი იყვნენ. თვით ადამიანის ლეშსაც კი საჭმელად ხმარობდნენო. ეს ჩვეულება მკვდრების ჭამისა და კაცის კვლისა კერპების შესაწირად, შემოწმებულია თვით ქართველთა მატიანისგანო“. ამის დასადასტურებლად ავტორს მოუყვანია ვახუშტის სიტყვები: „კარსნელთა ჰმართებთ კოდმანელთა ხუთი მკვდარიო“ (ივერია, 1889, №118, გვ. 1-2). ი. ჭავჭავაძის აზრით, ი. ჯაბადარის მოსაზრებები მცდარია და ვახუშტისგან მოყვანილ თქმულებაშიც ლაპარაკია სისხლის აღების წესზე და არა ადამიანების ჭამაზე. „ჩვენს ავტორს ბევრი რამ გამოჰპარვია ჩვენი ქვეყნის არხეოლოგიის შესახებ. მაგალითები: იმას არ სცოდნია, რომ ბევრი და ფრიად შესანიშნავი არხეოლოგიური ნაშთი აღმოჩენილა კამენტსა და კობანს (ვლადიკავკაზის მხარე), სტეფანწმინდას ანუ ყაზბეგს, დილიჟანს, წალკას, სართიჭალას და სხვა. ყოველს ამაში ყველაზე ძვირფასი ნაშთი პოვნილა კობანს, დილიჟანს და ნამეტნავად სამთავროს. ამას დიდი ძებნა არ მოუხდებოდა, თუკი მოისურვებდა. საჭირო იყო მოეკითხა „Труды императорского Московского Археологического общества. Т. X“ და იქ იპოვიდა ა. უვაროვის წერილს „Взглядъ на Мцхетский могильникъ“ (უვაროვმაც თავის დროზე აწარმოა გათხრები მცხეთის ტერიტორიაზე). ეს რომ წაეკითხა ჩვენს ავტორს, მაშინ ის ტყუილი აღარ მოუვიდოდა, რომ ვითომც საფლავები სამთავროსი ორგვარნი არიან და არც ისე გაითამაშებდა სამთავროს საფლავების ძვლებით ხელში. სამთავროს საფლავები ძალიან კარგად გამოძიებულნი არიან იმისთანა მცოდნესაგან, როგორც ა. უვაროვია. ამ გამოძიებისაგან ჩანს, რომ სამთავროს საფლავები ორგვარნი კი არ არიან, როგორც ჩვენს ავტორს მოსჩვენებია, არამედ სამგვარნი არიან. უძველესი საფლავები რიყის ქვით არიან აგებული და მოწყობილი, მეორეა, საფლავები დიდროვანის კლდის ქვისა და მესამე უშველებელის აგურისა. ამეებში ნაპოვნი ნივთები კულტურის ნაშთნი არიან და იმათ ამბავს თავის ადგილზე ვაუწყებთ მკითხველს“.

ი. ჭავჭავაძე წერდა, რომ ი. ჯაბადარი სამთავროს საფლავების მნიშვნელობაზე არაფერს ამბობს, იგი მხოლოდ ქართველთა

კაცისმჭამელობას აღნიშნავსო. „თვითონ სამთავროს საფლავებში ბევრი რამ იმისთანა აღმოაჩინა, რომელიც ჰმოწმობს უწინდელი ქართველების კულტურის ასე თუ ისე სიდიადეს და სიმაღლეს. აბა თუ ერთი სიტყვა წამოსცდენოდეს ამაზედ. პირიქით, მკითხველის თვალი შეაყენა თითქმის მარტო იმაზედ, რომ ქართველები კაცის მჭამელები იყვნენ“ (ივერია, 1889, №118, გვ. 1-2).

მეთერთმეტე წერილში ილია ჭავჭავაძე ეხებოდა ი. ჯაბადარის მიერ მცხეთის სამთავროს დათარიღების საკითხს. ი. ჯაბადარს ბაიერნისეული თარიღი აუღია მცხეთის სასაფლაოს დასათარიღებლად, მაგრამ ისიც კი ვერ გაუგია კარგად და შეცდომები დაუშვია. „ჩვენ არ ვიცით და არც არავინ სხვამ არ იცის ჩვენი ავტორისა და ბაიერნის მეტმა, რომელ ხანას ეკუთვნიან პირველნი ორი გვარის (რიყის ქვისა და კლდის ქვისა) საფლავ-ნი სამთავროს სასაფლაოსი. მეცნიერთ, რომელთაც ამ აზრით უძიებიათ ეს საქმე, ვერავითარი საბუთი ვერ უპოვიათ ჯერ, რომ ეს ხანა აღრიცხონ და გამოარკვიონ. ვირხოვი, რომელიც ჩვენს ავტორზე არანაკლებ განთქმულია ევროპაში თავისი ცოდნითა, ამბობს, რომ სამთავროს სასაფლაოს ნაშთნი უნდა ეკუთვნოდნენ ქრისტეს წინათ ორას ათასის წლის კულტურასო და სახელ-დობრ რომელი საუკუნის არიან, იმას კი არ გვიჩვენებს. ჩვენმა ავტორმა კი ბაიერნის შთაგონებით გამოიტანა ბეჯითად და გადასაწყვეტლად, რომ იგი საფლავები ეკუთვნიან ხანას მეათე საუკუნიდან მეორე საუკუნემდე ქრისტეს წინათ. მოდით და ნუ იტყვით ქებას და დიდებას ჩვენის ავტორისას. ჯერ ზომ გაამტყუნა ვირხოვი და მერე ზედ-მიწევნით გამოიტანა სხვა მეცნიერთაგან გამოუყენებელი, მაგრამ ჩვენის ავტორის სამწუხაროდ, აქაც რაღაცა პატარა ზიანი სჩანს. ჩვენ ხელთ არა გვაქვს ბაიერნის წერილი ამის თაობაზედ, ხოლო ბატონი დ. ბაქრაძე თავის ახლად დაწერილ ისტორიაში (გვ. 74) გვეუბნება, რომ ბაიერნი სამთავროს სასაფლაოს ხანად სთვლისო დროთა სივრცეს მეექვსე საუკუნიდან ქრისტეს წინათ, მეექვსე საუკუნემდე ქრისტეს მერედ. თუ ესეა, მაშინ, აშკარაა, რომ ჩვენს ავტორს თავისი საყვარელი ბაიერნიც ვეღარ გაუგია და საწყლისათვის ის უთქმევინებია, რაც არ უთქვამს“ (ივერია, 1889, №130, გვ. 1-2).

მეთორმეტე წერილში ილია ჭავჭავაძემ მოიყვანა უცხოელ მეცნიერთა მოსაზრებანი, სადაც გამოთქმულია ფ. ბაიერნის საწი-ნააღმდეგო

აზრი. „ყველასგან არხეოლოგიის მცოდნე ცნობილი გრაფი ა. უვაროვი პირდაპირ აცხადებს, რომ ფ. ბაიერნის დასკვნანი შეუწყნარებელნი არიან“, შემდეგ ილია ჭავჭავაძემ დაიმოწმა კ. ტიზენჰაუზენის მოსაზრება, რომელმაც ორჯერ გაარჩია ფ. ბაიერნის ნათქვამი და ნაწერი სამთავროს სასაფლაოს შესახებ. იგი თითქმის საასცილოდ იგდებს ფ. ბაიერნს, როცა ამბობს: „ჩემი აზრი შესახებ მცხეთაში ნაპოვნ ნაშთებისა და ბაიერნის უცნაურ დასკვნათა, მე წინათაც გამოვსთქვი. მას შემდეგ უფრო მეტად დავრწმუნდი და შევიგნე ბაიერნის აზრები მცხეთის სასაფლაოს თაობაზედ მისის ორის წერილისაგან, რომლებიც დაბეჭდილ იყვნენ 1872 და 1874 წწ. გერმანულ ჟურნალებში. ამ წერილებმაც უფრო ვრცლად დამანახვეს, რომ ბაიერნის დასკვნანი და მოსაზრებანი სულ ერთნაირად უღონონი და შეუწყნარებელნი არიან (Тизенгаузен В., 1884. 53-54).

ასევე უარყოფითად აფასებს ფ. ბაიერნის დასკვნებს არხეოლოგიური საზოგადოებაო – წერდა ილია ჭავჭავაძე. „გრაფმა უვაროვმა, რომელმაც თავისი თვალთ გასინჯა სამთავროს საფლავები და მერე ტიზენჰაუზენმა, დაამტკიცეს, რომ ის სასაფლაოები, საცა ბაიერნს რამდენიმე კაცის ძვლები ერთმანეთში არეული უნახავს, საოჯახო სამარხნი ყოფილან. ეს ყველაზე უწინარედ იმით მტკიცდება, რომ ყოველს ამისთანა საფლავს სახურავად სამი ქვა სდებია, ადვილად ასახდელი ერთმანეთზედ დამოუკიდებლად. ახალის მკვიდრის ჩასასვენებლად ხან ერთს ქვას ახდიდნენ, ხან ორს ერთად, ხან სამსავე, იმისდა მიხედვით, თუ რა ტანის მიცვალებული უნდა ჩაესვენებინათ“ (ივერია, 1889, №159, გვ. 1-2).

ბოლოს ილია ჭავჭავაძემ, გარდა ა. უვაროვისა და კ. ტიზენჰაუზენისა, დაიმოწმა აგრეთვე სხვა მეცნიერთა მოსაზრებანი: სამთავროში აღმოჩენილი ძვლებით შეიძლება ვივარაუდოთ მს-ხვერპლად შეწირვის რიტუალი და ამას არაფერი აქვს საერთო ანტროპოფაგობასთან.

„აი ისტორიაში“ ილია ჭავჭავაძემ ეჭვქვეშ დააყენა ივანე ჯაბადარის მიერ წამოყენებული ე. წ. ორგანული თეორია. ი. ჯაბადარი ამტკიცებდა, რომ ერი ცოცხალ ორგანიზმს წარმოადგენს და მას, ისევე როგორც ცალკეულ ადამიანს, თავისი ასაკი აქვს: ბავშვობა, ჭაბუკობა, ვაჟკაცობა, სიბერე და სიკვდილი. ეს ყველაფერი ისევე აუცილებელია ერისათვის, როგორც ცალკე ადამიანისათვისო. ერს

რაც უფრო ინტენსიური ცხოვრება გაუტარებია, მით უფრო ჩქარა იშრიტება მისი შემოქმედებითი ძალები. ჯაბადარის აზრით, კარჩაკეტილობამ ხელი შეუშალა ქართველ ერს ცხოველი ურთიერთობა დაემყარებინა განათლებულ მეზობლებთან და მისი შემადგენელი ტომების გაერთიანებაც შეაფერხა.

ილია ჭავჭავაძემ გაილაშქრა ი. ჯაბადარის თეორიის წინააღმდეგ. ის ამტკიცებდა, რომ ერის სიბერე წარმოუდგენელია. რომელიმე ერი დედამიწის ზურგიდან თუ აღიგვება, ეს მისი სიბერის ბრალი კი არ არის, არამედ მისი შინაური საქმეების მოუწყობლობისა და ურიგობისა, ან კიდევ გარეშე მიზეზისა. მაგალითად, მტერთაგან ძლევის, აკლებისა, აოხრებისა. რაც შეეხება ქართველ ერს, მართალია, მას განსაკუთრებულად მნიშვნელოვანი ადგილი არ სჭერია მსოფლიო ისტორიაში, მაგრამ იმდენი შემოქმედებითი ძალა მაინც გამოუჩენია, რომ ისტორია მას განუწყვეტლივ იხსენიებდესო.

ქართველი ერის წარსული ვისაც აინტერესებს, იმის წინაშე შეიძლება დაისვას კითხვა: როდის დამკვიდრდნენ თანამედროვე ქართველების წინაპრები საქართველოს ტერიტორიაზე და რა კავშირი აქვთ იმ კულტურასთან, რომლის ნაშთები აქეოლოგიურმა გათხრებმა აღმოაჩინა წინააზიისა და კავკასიის ტერიტორიაზე. ილია ჭავჭავაძე თვლის, რომ „ზოგიერთი მეცნიერის აზრით ქართველების, ანუ უკეთ ვთქვათ, იბერიელებისა და კოლხების წინაპრები და წინამორბედები ამიერკავკასიაში ადრე არიან მოსულნი და მათ ეკუთვნით იმ ყორღანებისა და სასაფლაოების მდიდარი ინვენტარი: ბრინჯაოს, ოქროს, ვერცხლის იარაღი, ჭურჭელი და სამკაული, სერდოლიკის ბეჭდები და მრავალი სხვა, რაც მკვლევარებმა წალკასა, ახალგორსა, სამთავროსა, არმაზსა, კოლხიდის დაბლობში და სხვაგან აღმოაჩინეს. ზოგიერთი მეცნიერი კი ფიქრობს, რომ ქართველი ერის წინაპრები შედარებით გვიან (დაახლოებით მეექვსე საუკუნეში ქრისტეს წინათ) მოვიდნენ ამიერკავკასიაში, რომ მანამდე ისინი წინა აზიაში ცხოვრობდნენ. ვანის ტბის, ღაღისის მდინარის, ან ევფრატის სათავეს მიდამოებში. ისინი უშუალო მონაწილენი ყოფილან იმ კულტურული მსოფლიოსი, რომელიც მეცნიერებაში ურარტუელების, ქალდეების, ხეთების, ასურელების კულტურულ მსოფლიოდაა ცნობილი“ (ივერია, 1889, №71, გვ. 1-2).

წერილების ამ ციკლში ილია ჭავჭავაძემ ნათლად გამოავლინა ცოდნა საქართველოს უძველესი ისტორიისა და დამაჯერებლად დაასაბუთა თავისი შეხედულებები ამა თუ იმ საკითხის შესახებ.

ი. ჯაბადარის წერილს „ივერიაში“ გამოეხმაურა ა. ხახანაშვილიც. იგი მთლიანად იზიარებს ი. ჭავჭავაძის მოსაზრებებს და ამბობს: „აი ისტორიის“ ავტორს მოჰყავს გრაფ უვაროვის აზრი: სამთავროს სამარხებში სხვადასხვა ძვლების არეუ-დარევა აიხსნება იმით, რომ საფლავები საოჯახო იყო. ახალ მკვდარს ჩაასვენებდნენ აკლდამაში, სადაც წინათ მიცვალებულები განისვენებდნენო (Уваров А., 1885, с. 10). ა. ხახანაშვილს იმო-წმებს მუხის მოსაზრებაც, რომელმაც თავის შენიშვნაში (Mittheilungen der weiner Anthropologischen Geseleschaft) გამოთქვა ფ. ბაიერნის საწინააღმდეგო აზრი — უარყო კანიბალიზმი, სამთავროს სასაფლაოს პატრონთა კაცისმჭამლობა... აკლდამა საოჯახო უნდა ყოფილიყო, რომ რამდენსამე კაცის ძვლები ერთ საფლავში აღმოჩნდნენო. ნახევარის ჩონჩხის პოვნა ერთ საფლავში და ნახევრისა მეორეში არ ამტკიცებს ანტროპოფაგიას, რადგან ამგვარი ფაქტი შემოწმებულია გალტშადის სასაფლაოში და შემდეგაც ყოფილა ჩვეულება გულის ცალკე დამარხვისა. ამ კვალს ხანდახან ვხედავთ ეხლანდელს დიდკაცების ოჯახებშიცო.

ფ. ბაიერნის აზრის წინააღმდეგია აგრეთვე ფრიად პატივცემული მეცნიერი არხეოლოგი და ანტროპოლოგი პროფესორი მოსკოვის უნივერსიტეტისა დ. ანუჩინი. თავის წერილში „Доисторическая Археология Кавказа“ მეცნიერი პროფესორი სხვათა შორის წერს, რომ „ბაიერნმა ვგონებ თავი დაანება ამგვარს შეუწყნარებელს მოსაზრებას და აღარ იხსენიებს მას შემდეგ წერილებშიო. საკვირველია, რომ ვინც წამოაყენა ეს აზრი ქართველთა კაცის მჭამლობის შესახებ და თავის აზრს სამთავროს სასაფლაოს ძვლების გასინჯვაზე ამყარებდა, იგი უკან გადგა და ჩვენში კი იმისმა უკუგდებულმა აზრმა მომხრე მოიპოვა. ეს ხანა ანტროპოფაგიისა ყველა ხალხმა გაიარა, მაგრამ ბაიერნისა და მისი თანამოაზრეთა საბუთები ჯერ საკმარისნი არ არიან ამ აზრის მისაღებად ქართველთა შესახებ“ (ივერია, 1889, №205, გვ. 3).

1890 წ. მაისში „ივერიაში“ დაიბეჭდა ა. ხახანაშვილის კიდევ ერთი სტატია „ჩვენი არხეოლოგია“. სტატიაში ავტორი ეხება

მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების პროგრამას: „მოსკოვის არხეოლოგიურმა საზოგადოებამ“ ერთი კეთილი განზრახვა აღსრულებაში მოიყვანა. საზოგადოებამ შეადგინა პროგრამა კავკასიაში ნივთიერ ნაშთთა გამოსაკვლევად და შეიმუშავა საკი-თხავეები, რომელზედაც სასურველია პასუხის მიღება“ (ივერია, 1890. №104, გვ. 3). ა. ხახანაშვილი ცალ-ცალკე განიხილავს ორგანიზაციის სახელზე გამოგზავნილ რეფერატთა შინაარსს.

1. წერილი შეეხება თავად გურიელის არქეოლოგიურ მოგზაურობას გურიაში: ფოთთან, ოზურგეთთან, ნაციხვართან და ოსმალეთის საქართველოში. სხვადასხვა ადგილას მას აღმოუჩენია ძველი მიწები, რომაული ხანის ბრინჯაოს ნივთები. თავადი იძლევა რჩევას: დაიხმარეთ ადგილობრივი მცხოვრებნი, რათა უფრო ნაყოფიერად შესრულდეს არქეოლოგიური გამოკვლევა ქვეყნისაო.

2. რეფერატი შეეხება ძველ სასაფლაოებსა და ეკლესიის ნაშთებს განჯის გუბერნიაში. რეფერატის ავტორია ბ-ნი იაკიმოვი. რეფერატში ავტორი ასკვნის, რომ აქ მაჰმადიანებზე ადრე ქრისტიანებს უცხოვრიათ, კერძოდ, სომხებს, რომელთაც ბერძნების გავლენა ეტყობოდათ.

3. ა. ხახანაშვილი წერს, რომ ყუბანის მაზრიდან მოვიდა ცნობები ე. წ. დოღმენების შესახებ და სხვა. „მოსკოვის არქეოლოგიურმა საზოგადოებამ“ დიდი მადლობა გადაუხადა აქ დასახლებული შრომების ავტორებს, რათა წაეხალისებინა ისინი არქეოლოგიურ გამოკვლევათა განგრძობისათვის. ბოლოს ა. ხახანაშვილი ასკვნის: ჩვენს მხარეს შუქი უნდა მოჰფინოს არქეოლოგიურმა გამოკვლევამ, რომელსაც უნდა მიექცეს ყურადღება, როგორც ისტორიის დამხმარე მეცნიერებას. „თუ არხეოლოგიამ დაჰკარგა ეს თავისი ხასიათი, არხეოლოგებმა დაიწყეს საფლა-ვების თხრა მხოლოდ ფუჭი ცნობისამოყვარეობისათვის, მაშინ არხეოლოგია დაემსგავსება მარკების შეგროვებას და სრულიად დაკარგავს ინტერესს“ (ივერია, 1890, №104, გვ. 3).

XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის ქართულ პერიოდიკაში გამოქვეყნებულმა ისტორიული შინაარსის წერილებმა ნათელი გახადა, რომ იმდროინდელი ქართველი საზოგადო მოღვაწეები ილია ჭავჭავაძის ხელმძღვანელობით კარგად ერკვეოდნენ ისტორიაში. მათ პასუხი გასცეს ყველას, ვისაც საქართველოს ისტორიის დამახინჯება და მცდარად წარმოჩენა სურდა.

მუზეუმები და გამოფენები

ქართული პერიოდიკა დიდი ყურადღებით გამოეხმაურა თბილისში მუზეუმების მშენებლობის საქმეს, რომელთა აუცილებლობა დღის წესრიგში დადგა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში.

ადგილობრივი ინტელიგენციის წარმომადგენლები ძირითადად არაპროფესიონალები იყვნენ. თუმცა, მათ გარკვეული წვლილი შეიტანეს კავკასიის სიძველეთა მოვლა-პატრონობაში: აგროვებ-დნენ მასალებს, მოკლე ცნობებს აქვეყნებდნენ აღმოჩენების შესახებ, ზოგჯერ თხრიდნენ კიდეც ძეგლებს, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში კოლექციების არაღამაკმაყოფილებელი დოკუმენტაციის გამო, მათი მეცნიერული ღირებულება არასრულყოფილი იყო. ამავე დროს ადგილობრივი მოსახლეობის თვითნებურმა გათხრებმა შეიწირა არაერთი მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური ძეგლი. კავკასიიდან მიმდინარე კოლექციებით მდიდრდებოდა სხვადასხვა მუზეუმები როგორც რუსეთში, ისე მის ფარგლებს გარეთ (ჯაფარიძე ოთ., 1991. გვ. 5-6). ის მასალები კი, რომელიც საქართველოში რჩებოდა, გაფანტული იყო სხვადასხვა ადგილას და მიუწვდომელი იყო მეცნიერული შესწავლისათვის. არანაკლებ მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა უძველესი ქართული ხელნაწერები და წიგნები. აუცილებელი ხდებოდა საქართველოში დაარსებულიყო მუზეუმი, სადაც მოთავსდებოდა აღმოჩენილი სიძველეები, წინააღმდეგ შემთხვევაში ამ ძვირფას მონაპოვარს დაკარგვის საფრთხე ემუქრებოდა.

ერთ-ერთი პირველი, ვინც საქართველოს სიძველეებს მიაქცია ყურადღება, იყო საიმპერატორო გეოგრაფიული საზოგადოება, რომლის განყოფილება თბილისში 1850 წელს გაიხსნა. პირველსავე სხდომაზე სხვა საკითხებთან ერთად აღინიშნა, რომ თბილისში უნდა დაარსებულიყო მუზეუმი და არქივი. მართლაც, 1852 წლის გაზაფხულზე გაიხსნა მუზეუმი. მისი იმდროინდელი ადგილსამყოფელი იყო ალ. ჭავჭავაძისა და ალ. გრიბოედოვის ქუჩების კუთხეში მდებარე სახლი. ეს იყო პირველი მუზეუმი მაშინდელ კავკასიაში (გამყრელიძე გ. 1996, გვ. 6-7). ამ მუზეუმში გამოფენა ფართო საზოგადოებისათვის გაიხსნა 1855 წელს (ბოლქვაძე ს. 1974, გვ. 154).

1863 წელს გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების მუზეუმი დაიშალა. მუზეუმში დაცული ნივთები გადაეცა თბილისში ახალგაზსნილ „კავკასიის მუზეუმს“: რომელსაც სათავეში ჩაუდგა გ. რადე. მუზეუმის დამაარსებელი იყო გეოგრაფიულ საზოგადოების ერთ-ერთი აქტიური წევრი პლატონ იოსელიანი (გამყრელიძე გ. 1991, გვ. 17) „კავკასიის მუზეუმი“ 1867 წლის იანვარში გაიხსნა სერგიევის (ახლანდელი მაჩაბლის) ქუჩაზე კერძო სახლის სამ ოთახში (ბოლქვაძე ს. 1974, გვ. 154) მაგრამ „კავკასიის მუზეუმი“ მთლიანად ვერ აკმაყოფილებდა ქართველ მოწინავე საზოგადოების ეროვნულ ინტერესებს. მუზეუმის არაქართველი ხელმძღვანელობა თავისი ეკონომიური პირობების გაუმჯობესებაზე უფრო ფიქრობდა, ვიდრე მუზეუმის ექსპონატებით გამდიდრებაზე. საუკუნის 70-იანი წლებიდან ქართულ საზოგადოებაში გამოჩნდნენ ადამიანები, რომლებიც გამოთქვამდნენ სურვილს თბილისში მუზეუმისათვის სპეციალური შენობა აგებულიყო.

1877 წელს „ივერიაში“ დაიბეჭდა დიმიტრი ბაქრაძის წერილი, სადაც იგი წერდა; „სხვა ქვეყნებში, თითქმის ყველგან, ძველ ნაწარმოებებს, ძველ ხელნაწერებს ისე უყურებენ, როგორც კუთვნილებას მთელის ხალხისას. ამისათვის იქ მათ აგროვებენ ერთს რომელიმე ადგილას, სადაც ვისაც ჰსურს უფრო ადვილად შეუძლიან იმითით ისარგებლოს. იმათთვის არის ისტორიულ და არხეოლოგიური მუზეუმი. მხოლოდ იმ ხალხს შეუძლიან იქონიოს საკუთარი, ნამდვილი ისტორია, რომელსაც თავისი მუზეუმი აქვს კარდია ყველა ისტორიული მასალების შემუშავების მოსურნეთათვის. უამისოდ შეუძლებელი საქმეა ხალხმა ისტორია იქონიოს“ (ივერია, 1877 №9, გვ. 3).

დიმიტრი ბაქრაძე მოუწოდებდა ყველა ქართველს, რომ მიეღო მონაწილეობა თბილისში მუზეუმის დაარსებაში, რადგან ფიქრობდა, მუზეუმის გარეშე ისტორიის შექმნა შეუძლებელი იყო. დ. ბაქრაძის აზრით, მუზეუმში თავი უნდა მოეყარა არა მარტო ისტორიულ და არქეოლოგიურ მასალას, არამედ ეკლესიებში არსებულ ნივთებსაც და ხელნაწერებსაც. ამ საქმეში მას მოწინააღმდეგეებიც გამოუჩნდნენ. მაგალითად, დეკანოზი დამბაშიძე წინააღმდეგი იყო საეკლესიო ნივთების ერთად თავმოყრისა; მისი აზრით, ეკლესიას თვითონ უნდა შეენახა და დაეცვა თავისი საკუთრება. მან ამ საკითხზე რამდენიმე წერილი გამოქვეყნა ჟურნალ „მწყემსში“.

XIX საუკუნის 70-იანი წლების დასასრულს იყო ცდები თბილისში „ქართული მუზეუმის“ დაარსებისა. მუზეუმის შექმნის ინიციატორები ფიქრობდნენ საკუთარი ძალებით შეეგროვებინათ არქეოლოგიური თუ ისტორიული მასალა და მოეყვანათ ის სისტემაში. „ქართული მუზეუმის“ შექმნის იდეას მაღალ შეფასებას აძლევდა გაზეთი „დროება“: „რასაკვირველია ეს ძლიერ კარგი და სასარგებლო საქმეა, სასარგებლო მით უმეტეს, რომ ჩვენი „კავკასიის მუზეუმი“, რომელსაც დიდი საშუალება ეძლევა ხაზინიდან, ამ მხრივ თითქმის არაფერს არ არიგებს; ამ მუზეუმის დირექტორი, უფ. რადდე, უფრო თავისი ჯიბისათვის და თავისი სადგომის მდიდრულად მოწყობისათვის ცდილობს, ვინემ მუზეუმის ექსპონატებით გამდიდრებისათვის“ (დროება, 1878, №191, გვ. 1-2).

XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან გაძლიერდა საქართველოში პროგრესულად მოაზროვნე ინტელიგენციის კულტურული და სამეცნიერო საქმიანობა. ქართული ეროვნული ძალების ინიციატივით დაარსდა ქართული სამეცნიერო დაწესებულებები, რომელთა წიაღში შეიქმნა მუზეუმები. 1885 წელს დაარსდა მუზეუმი „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებასთან“. ამ მუზეუმის შექმნას 1887 წლის მაისში გამოეხმაურა გაზეთი „ივერია“. იგი წერდა; „ამ რამდენსამე წლის წინათ ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ბიბლიოთეკასთან დაარსდა პატარა საარხეოლოგიო მუზეუმი. ამ მუზეუმში მოგროვდა პირველად რამდენიმე ძველისძველი ისტორიული ნივთი და საქართველოს მეფეების დროს მოჭრილი ფული. შემდეგ ნელ-ნელა ემატებოდა ამ მუზეუმს ნივთები. უფრო ბლომად შეგროვდა სხვადასხვაგვარი ფული საქართველოს სხვადასხვა მეფეებისა. სანუმიზმატიკო განყოფილება მუზეუმისა გამდიდრდა ამ ბოლოს დროს უხვი შეწირულობით. მუზეუმს შესძინეს დიდძალი ძველი ფული, ნაპოვნი ივანე ბარტლომეისგან სოფელ დილომში. რიცხვი იმ ფულებისა, რომელიც დღეს „წერა-კითხვის საზოგადოებას“ ეკუთვნის, არის სულ 474. ამ ფულში 67 არის მეფე გიორგის დროისა, 204-თამარ მეფისა, 170-გიორგი ლაშასი და 33 ადერბაიჯანის სხვადასხვა მაჰმა-დიან მფლობელთა დროისა. ბარტლომეის აზრით ნაპოვნი ფულები ჩაუფლავთ მიწაში ან 1212 წელს და 1215 წელსა. ესე იგი ან იმ დროს, როცა

გარდაიცვალა თამარ მეფე და ან გიორგი ლაშას მეფობის პირველ ხანებში“ (ივერია, 1887, №101, გვ. 2).

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თბილისში საეკლესიო მუზეუმის დაარსებას, რომლის ინიციატორი და სულისჩამდგმელი იყო დიმიტრი ბაქრაძე. მან რამდენიმეჯერ მიმართა საქართველოს ეგზარხოსს, პავლეს. იგი ცდილობდა თავისი მოთხოვნა ისე დაესაბუთებინა, რომ ინტერესი აღედგრა მეფის მოხელეთა შორის. თავის ვრცელ განცხადებაში დიმიტრი ბაქრაძეს ძალზე ბევრი ფაქტი მოჰყავდა იმის დასამტკიცებლად, რომ ძეგლების გადარჩენისათვის სათანადო ღონისძიება დაუწყონებლივ უნდა მიეღოთ. ასეთი მოთხოვნა დასაბუთებული იყო თვით ეგზარხოსის ინტერესების თვალსაზრისითაც. დიმიტრი ბაქრაძე მხოლოდ მოთხოვნით არ კმაყოფილდებოდა და პრაქტიკულ ღონისძიებებსაც სახავდა, ძეგლების დასაცავად სპეციალური შენობის გამოყოფას (დუმბაძე მ. 1950, გვ. 76).

განცხადებაში დ. ბაქრაძე ეხებოდა მუზეუმის საორგანიზაციო საკითხებსაც. მისი მითითებით აუცილებელი იყო მცოდნე პირთა დაგზავნა ადგილებზე სათანადო კატალოგების შესადგენად. ეს თუ არ მოხერხდებოდა, მაშინ საქართველოს ეკლესია-მონასტრების ზედამხედველობისათვის უნდა დაევალებინათ, მცოდნე პირთა თანდასწრებით შედგენილ აღწერლობებთან ერთად მუზეუმში გადმოეგზავნათ სიძველეთა ყველა საგანი, რომელიც ინახება ზედამხედველთაღმი მინდობილი რაიონების ეკლესია-მონასტრებში: მაგალითად, ავეჯი, ტანსაცმელი, სიგელ-გუჯრები, ყველა წიგნი, როგორც ხელნაწერი, ისე დაბეჭდილი და სხვ.

დ. ბაქრაძის დაუინებული მოთხოვნის შედეგად, მართლაც, მეტად სერიოზულად და მწვავედ დაისვა მუზეუმის შექმნის საკითხი. ეგზარხოსმა, როგორც ჩანს, აღნიშნულ მოთხოვნებში საკუთარი ინტერესებიც გაითვალისწინა და იძულებული გახდა ამ წამოწყებას დათანხმებოდა.

1884 წელს ჟურნალ „მწყემსში“ გამოიბეჭდა ცნობა, რომ მცირე ხანში შესრულდება დიდი ხნის სურვილი — საეკლესიო, არქეოლოგიური და ისტორიული მუზეუმის თბილისში დაარსებისა: „ეს მუზეუმი იქნება იმ მუზეუმების მსგავსი, როგორებიც არიან პეტერბურღისა და კიევის სასულიერო აკადემიებთან. ამ მუზეუმი-

სათვის საგანგებო შენობა იქნება აგებული“ (მწყემსი, 1884, №12, გვ. 12).

1886 წელს „მწყემსში“ კვალავ დაიბეჭდა ცნობა თბილისში საეკლესიო არქეოლოგიური მუზეუმის მშენებლობის შესახებ: „თბილისში სიონის სობოროსთან დაწყებული შენობა საქართველოს ექსარხოსის არქიეპისკოპოსის თაოსნობით, სასულიერო ძველ შესანიშნავ საეკლესიო და საარხეოლოგიო ნივთთა შესანახად თითქმის დამთავრებულია. ეს შენობა მშვენივრად არის მოწყობილი. შენობა ისე კარგად არის მოწყობილი, რომ ცეცხლის შიში არც შიგნიდან, არც გარედან არასოდეს არ უნდა ჰქონდეს კაცს. მუზეუმს გარდა, შენობასთან არის გამართული სიონის კრებული სათვის ერთი ზალა წიგნების საკითხავად და მეორე საზოგადოებისათვის. აქვე არის აგებული სადგომი სობოროს დეკანოზისა... ამ შენობის აგების საქმეში დიდი მონაწილეობა მიუღია სიონის კათედრის დეკანოზს მამა ესტატე ელიევს, რომლის ღვაწლი სწორედ საქებია“ (მწყემსი, 1886, №34).

მუზეუმის მშენებლობა რამდენიმე წლის განმავლობაში მიმდინარეობდა და 1888 წლის ივლისში რუსთა ნათლისღების 900 წლისთავის იუბილეზე გაიხსნა (მწყემსი, 1888, №13-14).

1889 წელს, 21 თებერვალს ვრცელი სტატია დაიბეჭდა „ივერიაში“ ამ მუზეუმის შექმნის შესახებ. წერილის ავტორი იყო ილია ჭავჭავაძე. „დიდი ხანია ლაპარაკი იყო, რომ აქაური სასულიერო წოდება აპირებს სიონთან დაარსოს მუზეი შესანახად და დასაცავად ძველთა საეკლესიო ნაშთთა, რაც კი აღმოჩნდება საქართველოს საექსარხოსოში. ჩვენდა სასიხარულოდ, ეს განზრახვა დღეს უკვე შეუსრულებიათ და სიონის ჩრდილოეთით, სიონისავე ეზოში დღეს წამოჭიმულია ლამაზი შენობა მუზეუმისათვის და წესდებაც საეკლესიო და საისტორიო მუზეისა უკვე დამტკიცებულია და გაზეთების შიგ გამოცხადებული“. გაზეთი ხაზს უსვამს, რომ ამ მუზეუმის დაარსება ყოველი ქართველისა და საქართველოს მოყვარე კაცი-სათვის დიდმნიშვნელოვანი მოვლენაა და ისინი მადლობის გრძნობით უნდა განიმსჭვალონ მუზეუმის დამაარსებლების მიმართ „ვინც ეს ფრიად სასარგებლო საქმე ითავეს და შესრულებამდე მიიყვანეს“ (ივერია, 1889, №33, გვ. 1-2).

მუზეუმთან ჩამოყალიბებულია საეკლესიო და საარქეოლოგიო განყოფილების საბჭო, რომლის თავმჯდომარედაც დაუნიშნავთ დიმიტრი ბაქრაძე, ხოლო წევრებად: დეკანოზი ნ. ა. კალისტოვი, რომელიც ასრულებდა მდივნის მოვალეობასაც, კანდიდატი კიევის სასულიერო აკადემიისა მღვდელ-მონაზონი ლეონიდი (ოქროპირიძე), მასწავლებელი სასულიერო სემინარიისა თ. ჟორდანია, მასწავლებლები თბილისის სათავადაზნაურო სკოლისა ე. თაყაიშვილი. ნ. მთვარელაშვილი, მასწავლებელი თელავის სასულიერო სასწავლებლისა ვ. ბარნოვი, მღვდელი სოფ. გურჯაანისა მამა პოლიევკტი (კარბელაშვილი).

ილია ჭავჭავაძე წერდა; „ვინ არ იცის რამოდენა ძველი ნაშთია გაფანტული, აქა-იქ ეკლესიებში, მონასტრებში და ტაძრებში, რა უადგილოდ ჰყრია დღეს აქა-იქ მოუვლელად. რამდენი განძი ჩვენის ქვეყნის ისტორიისა და არხეოლოგიისა გამოუქვეყნებლად არის მიმალული და დროთა განმავლობაში რამდენი იკარგება, ჰფუჭდება და იღუპება. ეხლა კი რაკი მუზეუმი არის, ყოველი ეს ერთ ადგილას თავს მოიყრის და ვინ იცის ამ კაი ადგილას, კარგთა გამგებელთა ხელში ერთად თავმოყრილმა ძველმა ნაშთებმა, რამდენი ახალი საბუთი მისცეს ჩვენს ისტორიასა და ჩვენი ისტორიის მაძიებელ მკვლევართა. დღეის იქით შიგ ჩვენს დედაქალაქში შეიკრიბება ეს ძველი ნაშთები, კაი ბინა ექნება, ყოველი ნივთი თუ ნაწერი წესსა და რიგზე დალაგებული და ამ გზით ყველას მოწადინესათვის ადვილად ხელმისაწვდომი და სამეცნიეროდ თუ სასწავლებლად გამოსაყენებელი იქნება“. ილია ჭავჭავაძე იმედს გამოთქვამდა, რომ თუ მუზეუმის არჩეული ხელმძღვანელობა გულმოდგინეობას გამოიჩენს, ოთხ-ხუთ წელიწადში მუზეუმი გაძლიერდება და გაფართოვდება, უამრავ ხალხს მოიზიდავს, გამორჩეული იქნება „როგორც ნივთთა და ნაწერთა სიმრავლით, ეგრეც ღირსებითა და გამოსადეგობით“ (ივერია, 1889, №33, გვ. 1-2).

მართლაც, საეკლესიო და საარქეოლოგიო საბჭოს წევრებმა დიდი მონდომებით დაიწყეს ექსპონატების შეგროვება. მუზეუმში თავი მოუყარეს მცხეთის, გარეჯის, სოხუმის, სამთავროსა და სხვა მასალებს. მუზეუმი თანდათან მდიდრდებოდა. გარდა საეკლესიო ნივთებისა მუზეუმში შედიოდა ნუმიზმატიკური და არქე-ოლოგიური მასალა, ძველი ხელნაწერები, სიგელ-გუჯრები და სხვ.

თავისი არსებობის მანძილზე საეკლესიო მუზეუმმა დიდი და მნიშვნელოვანი სამუშაოები შეასრულა. თბილისში უნივერსიტეტის დაარსების შემდეგ, 1921 წელს საეკლესიო მუზეუმის მასალები გადაეცა ახლადშექმნილი უნივერსიტეტის სიძველეთა საცავს. მასალები ჩაუბარებიათ კორნელი კეკელიძისა და აკაკი შანიძისათვის. მოსე ჯანაშვილი დაუნიშნავთ სიძველეთა საცავის გამგის ასისტენტად.

დღეს საეკლესიო მუზეუმის ექსპონატების ნაწილი, ძირითადად საეკლესიო ნივთები, აგრეთვე არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალა ინახება ხელოვნების მუზეუმში. ხოლო ხელნაწერები მთლიანად დაცულია აკადემიკოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (მუშლაძე მ. 2000, გვ. 103).

საეკლესიო მუზეუმის დაარსებას თბილისში განსაკუთრებული ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს იყო პირველი ეროვნული მუზეუმი, რომელმაც უდიდესი როლი შეასრულა საქართველოს სიძველეთა დაცვის საქმეში.

1895 წელს ჟურნალ „კვალში“ დაიბეჭდა ა. ხახანაშვილის წერილი „მომავალი „საერო სახლი“ ანუ მუზეუმი თბილისში“, რომელშიც ავტორი აყენებდა წინადადებას თბილისში „საერო სახლის“ შექმნისა. „დიდი ხანია ჩვენს საზოგადოებაში ტრიალებს სურვილი ისეთი სახლის შექმნისა, სადაც მოთავსდება „წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმი“ და აღ. როინაშვილის მიერ შეკრებილი კოლექცია ძველი ნივთებისა და სურათებისა. სამწუხაროდ, ეს მშვენიერი და წასაქეზებელი აზრი აქამდის ვერ განხორციელდა...“ ა. ხახანაშვილი მოწოდებით მიმართავს ქართულ საზოგადოებას, მონაწილეობა მიიღოს ისეთი სახლის აშენებაში, სადაც წარსული საუკუნეების გონების განძი ყოველი უბედური შემთხვევისაგან დაცული ყოფილიყოს (კვალი, 1895, №47, გვ. 2).

იმ პირთა შორის, რომელთაც მიზნად დაისახეს ქართულ სიძველეთა შეკრება და დაცვა, იყო ცნობილი ქართველი ფოტოგრაფი ალექსანდრე როინაშვილი. იგი ღარიბი გლეხის ოჯახში დაიბადა, ყოველთვის ხელმოკლედ ცხოვრობდა, მაგრამ მთელი თავისი სიცოცხლე მიუძღვნა ქართული ნივთების შეგროვება-შენახვისა და პოპულარიზაციის საქმეს.

დიდია ალექსანდრე როინაშვილის დამსახურება ქართველი ერის წინაშე. მან მოიარა კავკასია და თითქმის ოცი წლის განმავლობაში

დიდი შრომითა და მეცადინეობით შეკრიბა ძვირფასი საისტორიო და საარქეოლოგიო კოლექცია. ა. როინაშვილს განზრახული ჰქონდა თავისი კოლექციის ფართო საზოგადოებისათვის ჩვენება. შეკრებილი ნივთები პირველად მან ასტრახანში გამოფინა. ამ ფაქტის შესახებ, 1887 წლის გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნდა წერილი – „კავკასიის არხეოლოგიური და ისტორიული მუზეი ა. როინაშვილისა ასტრახანში“ (ივერია, 1887, №198, გვ. 2-3). გაზეთი დიდ შეფასებას აძლევს ა. როინაშვილის მოღვაწეობას და გაკვირვებას გამოხატავს იმის გამო, თუ როგორ შეძლო ერთმა კაცმა საკუთარი ხარჯით, მხნეობითა და ჯაფით ასეთი მნიშვნელოვანი საქმის გაკეთება.

ა. როინაშვილის მიერ მოწყობილ გამოფენას ასტრახანში (ა. როინაშვილის გამოფენა პრესაში მუზეუმად იწოდება) გამოეხმაურა ასტრახანის ერთ-ერთი გაზეთი, რომელიც ურჩევდა ქალაქის მოსახლეობას ამ გამოფენის ნახვას. ეს მუზეუმი განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია თავისი მნიშვნელობით. ასტრახანში გამართული გამოფენა რამდენიმე განყოფილებისაგან შედგებოდა: საარქეოლოგიო, საეთნოგრაფიო, საგეოგრაფიო და სანუმიზმატიკო. გაზეთში აღწერილია ის ნივთები, რომლებიც გამოფენაზე ყოფილა წარმოდგენილი, მათ შორის აღსანიშნავია სპილენძის ქვაბები, მარმარილოს ქვები ლურსმული წარწერებით, საომარი იარაღი, ფული, ბრინჯაოს უძველესი ხანის ნივთები. „ყოველივე ეს ამტკიცებს ზოგიერთი ძველებური ერის ხელოვნების მაღალხარისხოვნებას აზიაში. არ იქნება ურიგო, რომ ა. როინაშვილის კოლექცია სხვადასხვა სასწავლებლის შეგირდებმა გასინ-ჯონ და საკუთარი თვალთ ნახონ დამამტკიცებელი საბუთები კაცობრიობის ძველისძველი კულტურისაო“.

გამოფენაზე წარმოდგენილი ნივთები განლაგებული იყო მინებით მოწყობილ ყუთებში. ზოგიერთი ნივთი კედელზე ყოფილა ჩამოკიდებული. კედელზე ეკიდა ტილოზე დახატული კავკასიის ბუნების ამსახველი, აგრეთვე მცხეთის, წმინდა ნინოს მონასტრის, ყაზბეგის მთისა, არარატისა, გუნიბის შამხალის სასახლისა და სხვა სურათები. კედელზევე ყოფილა ჩამოკიდებული საომარი იარაღი: ფარები, ჩაჩქნები, მშვილდ-ისარნი.

„ივერიაში“ გამოქვეყნებული წერილის მიხედვით, ასტრახანის საზოგადოების დიდი ცნობისმოყვარეობა გამოუწვევია ა. როინაშვილის გამოფენას, რომელიც ჯერ კიდევ სრული არ არის და რომლის შესავსებად მუდამ დღე შრომობს როინაშვილი ფულისა და ხარჯის დაუზოგავად. გამოფენის გამართვის პირველ დღეს მუზეუმის სალაროში შესულა 80 მანეთი, მეორე დღეს — 127 მანეთი და მესამე დღეს — 113 მანეთი. ალექსანდრე როინაშვილი ასტრახანიდან რუსეთის სხვა ქალაქებში აპირებდა წასვლას. კერძოდ, სარატოვში, სამარაში, ხოლო შემდეგ — მოსკოვსა და პეტერბურგში. ასტრახანში ურჩევიათ ა. როინაშვილისათვის, რომ ეს გამოფენა დასავლეთ ევროპაშიც გაემართა. ერთ ასტრახანელ მდიდარ გერმანელს უთხოვია კიდევ მისთვის ბერლინში წაყოლა; ამისათვის მას 6000 მანეთი უძღვებოდა, მაგრამ ა. როინაშვილი არ დათანხმებულა. მას იმედი ჰქონდა, რომ მუზეუმის საქმე თუ კარგად წავიდოდა, თვითონ მიაღწევდა ბერლინამდე სხვის დაუხმარებლად.

ა. როინაშვილს განზრახული ჰქონია, მას შემდეგ, რაც თავის კოლექციას სხვადასხვა ქალაქებს მოატარებდა, განძი თბილისში ჩამოეტანა. „როგორც ყური მოგვიკრავს, ბოლოს ბ-ნ როინაშვილს ყველა ეს თავისი განძი უნდა ბოლოს ტფილისში ჩამოიტანოს და თავისი სახელის გულისათვის თავის სამშობლო-ქვეყანას მიუძღვნას საჩუქრად“ (ივერია, 1887, №198, გვ. 2-3). მართლაც, შემდეგ მისი კოლექცია გადაეცა „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას“ (ტაბიძე გ. 1962, გვ. 96). „ივერია“ ასე წერდა ა. როინაშვილის მოღვაწეობის შესახებ: „დასასრულ არ შეგვიძლია არა ვთქვათ, რომ დიდი ქებისა და პატივისცემის ღირსია ბ-ნი როინაშვილი, ასეთი მხნეობისა და გარჯისათვის... სწორედ საკვირველია როგორ შესძლო ყველა ეს ერთმა კაცმა, ერთი კაცის ღონემ, ერთი კაცის შრომისმოყვარეობამ“ (ივერია, 1887, №198, გვ. 3). ალექსანდრე როინაშვილის მოღვაწეობას დიდი შეფასება მისცა ილია ჭავჭავაძემ: „ოცი წელიწადია, რაც ბ-ნი როინაშვილი, წინათ დუშეთში მცხოვრები, კაცი უფულო, უმწეო და ხელშეუწყობელი, მოეკიდა ამ მუზეისათვის კოლექციის შედგენას და შეაგროვა მრავალი და ძვირფასი ნივთები ძველისძველი ხელოვნებისა და ხელსაქმისა... ამ უმწეო და უფულო კაცმა ჩაიდო რა გულში საქმის კეთების

სურვილი, ოცი წელიწადი გულგაუტეხლად აჰყვა საქმესა და ბოლოს და ბოლოს ერთმანეთს მიაბა, საქმე გამართა და დაადგინა“ (ტაბიძე გ. 1962, გვ. 50-51).

ასტრახანიდან ა. როინაშვილს თავისი მოძრავი გამოფენა გადაუტანია მოსკოვში, თუმცა, ცუდი ამინდების გამო გამოფენაზე დიდი ხალხმრავლობა არ ყოფილა, მაგრამ მნახველი მაინც ყოლია. „უფრო ნასწავლნი მოდიან: პროფესორები, სტუდენტები და სხვები, რომელთაც ჩემი კოლექცია შესანიშნავად ცნესო“. გამოფენის დასათვალიერებლად მოსულა პ. უვაროვაც, რომელსაც დიდად მოსწონებია ზოგიერთი ნივთი. მოსკოვის გაზეთებმა უყურადღებოდ არ დატოვეს ჩემი კოლექცია და დიდი ქებით მოიხსენიეს იგიო — წერდა ალექსანდრე როინაშვილი გაზეთ „ივერიის“ რედაქციას (ტაბიძე, 1962, გვ. 53).

მოძრავი გამოფენა ა. როინაშვილმა მოსკოვიდან პეტერბურგში გადაიტანა. პეტერბურგში მოწყობილი გამოფენის შესახებ ჟურნალი „Новое время“ წერდა: „ახლა სასტუმრო „ბელ-ვიუში“ ბ-ნი როინოვი მსურველებს უჩვენებს მის მიერ კავკასიაში 20 წლის განმავლობაში შეგროვილ სიძველეებსა და იშვიათობებს. კოლექცია ბრინჯაოს ხანის ნივთებიდან იწყება. აქვია, ორი საინტერესო ჯამი. ერთი ადამისა და ევას გამოსახულებით, 1426 წელს რომიდან საქართველოში ჩამოტანილი კათოლიკე მისიონერის მიერ ქართველი მეფისწულისათვის; მეორე — ებრაული ნამუშევარი წვრილი, ნატიფი ამონაჭრებით მოჭედილი. სპილენძის ცილინდრისმაგვარი მაღალი სასაკმევლეები, 400-ზე მეტი ძველი მონეტა, ოქროსი, ვერცხლისა, სპილენძის, ბერძნული, სპარსული, ქართული და სხვა. ბ-ნი როინაშვილი პირველი შემგროვებელია კავკასიის სიძველეებისა, რომელიც შეიცავს მრავალ საინტერესოს არქეოლოგიის ყველა დარგისათვის, მომავალი მეცნიერებისა და სპეციალისტ-მკვლევარებისათვის“ (ტაბიძე გ. 1962 წ. გვ. 54, მუშლაძე მ. 1999, გვ. 95).

1889 წელს მოსკოვის არხეოლოგიური საზოგადოების 25 წლისთავის გამო საზოგადოებამ გადაწყვიტა VIII არქეოლოგიური ყრილობის ჩატარება და ასევე საიუბილეო გამოფენის მოწყობა ქ. მოსკოვში. გაზეთ „ივერიას“ არც ეს ფაქტი დაუტოვია უყურადღებოდ. 6 აპრილს გაზეთში გამოქვეყნდა ინფორმაცია ამ ყრილობისა და გამოფენის შესახებ: „იანვარში, 1990 წელს, „საიმპერა-ტორო მოსკოვის არხეოლოგიურ საზოგადოება“ დღესასწაულობს 25 წლის იუბილეს თავისი არსებობისას. ამ დღესასწაულისათვის საზოგა-

დოებას მიეცა ნება მოიწვიოს VIII არხეოლოგიური კრება მოსკოვში და გამოჰფინოს კერძო კოლექციები საისტორიო მუზეუმში, რომელიც იმყოფება მისი იმპერატორობის უდიდებულესობის დ. მ. სერგეი ალექსანდრეს ძის მფარველობის ქვეშ“.. მოსკოვის არხეოლოგიური საზოგადოება თხოვნით მიმართავდა შესაბამის ორგანოებს მონაწილეობა მიიღოთ ამ გამოფენაში „მოსკოვის არხეოლოგიურ საზოგადოებას“ იმედი აქვს, რომ თქვენ, მოწყალეო ხელმწიფევ, მიიღებთ მონაწილეობას ამ გამოფენაში და ინებებთ ამის შესახებ ახლავე პასუხის გაცემას და თანაც აცნობებთ საზოგადოებას, რა ნივთებისაგან შედგება თქვენი სიძველეთა კოლექცია“ (ივერია, 1889. №74, გვ. 12).

გაზეთი გამოფენაში მონაწილეობის მსურველებს აცნობდა პირობებს: „საზოგადოება კრაცხს თავის ვალად გაცნობით პირობანი გამოფენათა შესახებ, რომელნიც წარსულს კრებაზედ შემუშავებულ იქნენ:

1. ნივთები, გამოფენისათვის დანიშნულნი, უნდა გამოგზავნილ იქნას მოსკოვის ისტორიულს მუზეუმში ივნისს 1889, რათა გამოფენის გამგებელს კომიტეტს შეძლება მიეცეს მოასწროს მიღებული ნივთების რიგზედ მოყვანა და მათი კატალოგის შედგენა.

2. სკივრებზედ, რომელშიც ჩაწყობილი იქნება ნივთები, უნდა დაკრული იყოს სახელი პატრონთა და ჩადებული იყოს სია გამოგზავნილ ნივთთა.

3. გამოგზავნა მოსკოვში და უკანვე დაბრუნება ნივთთა შეიძლება წარმოებული იქნას საზოგადოების ხარჯზედ.

4. გამოფენა დანიშნულია ოქტომბერში 1889 წ. და გრძელდება იანვრამდე 1890 წ. რის შემდეგ ნივთები სუფთად ჩალაგებულნი უკან გამოგზავნილ იქნებიან.

5. იმ პატრონთა, რომელთაც ჰსურთ გაჰყიდონ თავიანთი კოლექციები, საზოგადოება უმორჩილესად სთხოვს აცნობონ ნივთების გაგზავნისთანავე ამის შესახებ და ფასიც შეატყობინონ.

6. კომიტეტი მიიღებს ყოველ მისგან დამოკიდებულს ღონისძიებას, რათა დაიცვან გაგზავნილი ნივთები.

თავჯდომარე: პ. უვაროვა

მდივანი: ვ. ტრუტოვსკი“.

ამ გამოფენის მოწყობის შესახებ პერიოდიკაში სხვა ცნობები არ მოიძიება.

ქართული ნივთების კიდევ ერთი გამოფენა გაიმართა საფრანგეთის დელაქალაქ პარიზში 1902 წელს. გამოფენის მოწ-ყობის ინიციატორი იყო ფრანგი არქეოლოგი ბარონი აშურ ოგიუსტ დე ბაი, რომელმაც საქართველოში იმოგზაურა XIX საუკუნის მიწურულში (მალრაძე ლ. 1981, გვ. 15). იგი აქ პირველად 1897 წელს ჩამოვიდა და დიდად დაინტერესდა ჩვენი ქვეყნის სიძველეებით. ა. დე ბაიმ არა-ერთხელ მოიარა საქართველოს სხვადასხვა კუთხე. ჩვენს ქვეყანაში ყოფნის დროს იგი დაუახლოვდა ილია ჭავჭავაძესა და აკაკი წერეთელს.

მოგზაურობის დროს ბარონი ა. დე ბაი მოსახლეობისაგან ყიდულობდა ძველ ნივთებს. მისი ინტერესი ქართული სიძველეებისადმი იმდენად დიდი იყო, რომ მასალის შესაძენად ფულს არ იშურებდა.

1898 წელს ა. დე ბაის ურბნისში (გორის მაზრა) შეუძენია — მრავალი ძველი ნივთი. ამ ფაქტს ეხმაურება გაზეთი „ივერია“: „ბატონ დე ბაის გაეგონა, რომ სოფელ ურბნისში ძველს ნივთებს პოულობენ და მოიწადინა მათი შეძენა. მისი სურვილი რომ გაიგეს გლეხებმა, ცოტა ყოყმანის შემდეგ მოიტანეს მიწაში ნაპოვნი ძველი თიხის ჩარექა, ქვაბ-ქოთანნი, თითბრის სამაჯური და სხვა. ყველა ესენი ბარონმა შეიძინა. ვინც რა ფასს დაადებდა, იმას აძლევდა“ (ივერია, 1898, №226, გვ. 3).

საქართველოში შეძენილი ნივთები ბარონმა ა. დე ბაიმ საფრანგეთში წაიღო. პარიზში დაბრუნებული მეცნიერი ეწევა ქართული კულტურის პროპაგანდას. მან პარიზში მრავალი ლექცია წაიკითხა საქართველოს შესახებ. გამოსცა წიგნები, სადაც ასახა იმდროინდელი საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება, გადმოსცა თავისი შთაბეჭდილებანი და ეთნოგრაფიული დაკვირვებანი. მანვე 1902 წელს პარიზში მოაწყო საქართველოდან ჩამოტანილი ძველი ნივთების გამოფენა, რომელსაც დიდი ინტერესი გამოუწვევია ფრანგებში.

ამ გამოფენის შესახებ 1902 წელს „ცნობის ფურცელში“ დაიბეჭდა თედო სახოკიას კორესპონდენცია „წერილი პარი-ზიდან (საყურადღებო გამოფენა)“. კორესპონდენციაში თ. სახო-კია აღწერს დე ბაის მიერ მოწყობილ გამოფენას. „ცნობილმა მოგზაურმა ბარონმა დე ბაიმ თავისი უკანასკნელი მოგზაურობის დროს საქართველოში შეკრებილი ნივთები 28 მაისს გამოჰფინა გიმეს მუზეუმის ერთ-ერთ დარბაზში. გამოფენილ ნივთებს შორის საყურადღებოა ძველებური თოფ-დამბაჩები, საუცხოო ხელოვნებისა, ვერცხლის ქინძისთავები. თვალ-მარგალიტით შემკული ჯვრები და ხარაგაულის ჭურჭლეუ-

ლობა. საყურადღებოა, აგრეთვე ერთი ძველებური კოკა, რომელზე-
დაც აქეთ-იქით ფრინველებია გამოყვანილი, რასაც იშვიათად შეხ-
ვდება კაცი თანამედროვე ჩვენებურ ჭურჭელზე და ყელს გარშემო
მხედრული ასოებით შემდეგი წარწერა აქვს „მეჭურჭლე გიორგას
გაკეთებული“ (ცნობის ფურცელი, 1902, №1805, გვ. 3).

ბარონ დე ბაის მიერ მოწყობილ გამოფენაზე ძველ ნივთებთან
ერთად წარმოდგენილი ყოფილა საქართველოში გადაღებული ფო-
ტოები; მათ შორის – აკაკი წერეთლის სურათი. გამოფენაზე დამთვა-
ლიერებლებს ბაირონი დე ბაი თვითონ უწევდა მეგზურობას, უხს-
ნიდა თითოეული ნივთის დანიშნულებასა და ღირსებას.

გამოფენის გახსნის დღეს 400-ზე მეტი მნახველი ყოფილა
მოსული. მათ უსასწყიდლოდ დაურიგდათ ბარონ დე ბაის წიგნი
„იმერეთი“, რომელშიც აღწერილი იყო მისი უკანასკნელი მოგზაუ-
რობა იმერეთში, სამეგრელოსა და გურიაში. წიგნთან ერთად მსურ-
ველებს დაურიგდათ ძველი საქართველოს რუკები, რომელშიც ბარ-
ონმა დე ბაიმ თავისი კონფერენციისათვის დააბეჭდვინა პარიზში
ფრანგულ ენაზე.

გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ გამოფენამ თავისი როლი
შეასრულა – გარკვეული წარმოდგენა შეუქმნა ფრანგებს ქართულ
კულტურაზე.

ფრანგ კოლექციონერს განზრახული ჰქონდა გამოფენის დახურვის
შემდეგ ნივთების ნაწილი (ფოტოები, იარაღი, სამკაული) გადაეცა
პარიზის ახლადგახსნილი მუზეუმისათვის, რომელიც გათვალისწინებ-
ული იყო რუსეთის იმპერიიდან, მათ შორის საქართველოდან, შემოტ-
ანილი ნივთების მოსათავსებლად; ხოლო ჭურჭელი უნდა გადასცე-
მოდა ფაიფურის წარმოებით განთქმულ სევრის მუზეუმს (მუხლაძე მ.
1999, გვ. 95). ბარონმა დე ბაიმ რამდენად შეძლო თავისი განზრახვის
სისრულეში მოყვანა, ჩვენთვის უცნობია. საფიქრებელია, რომ საფრანგეთის
სხვადასხვა მუზეუმსა თუ სამეცნიერო დაწესებულებებში დღესაც
ინახება ბაირონ დე ბაის მიერ საქართველოდან გატანილი ნივთები.

ალექსანდრე როინიშვილისა და ბაირონ დე ბაის მიერ მოწყო-
ბილმა გამოფენებმა სათავე დაუდო საქართველოს სიძველეთა პოპ-
ულარიზაციის საქმეს უცხოეთში. გარკვეული როლი შეასრულა
იმდროინდელი ევროპული საზოგადოების დადებითი წარმოდგენის
შექმნაზე საქართველოს შესახებ.

АРХЕОЛОГИЯ В ГРУЗИНСКОЙ ПЕРИОДИКЕ (ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX И НАЧАЛА XX ВВ)

Резюме

В грузинской периодике второй половины XIX и начала XX века значительное место занимала тема археологических памятников, выявленных на территории Грузии. Довольно широко была представлена деятельность различных обществ любителей древностей, а также отдельных известных общественных деятелей. Большой интерес вызывают информации о работе археологических обществ, создании музеев и о выставках, проведенных в различных городах. Выявляются тенденции возрождения национального самосознания, а также, некоторые моменты борьбы с антигрузинскими выходками.

В работе сведены воедино, систематизированы и проанализированы все материалы, связанные с археологией, появившиеся в грузинской периодической литературе во второй половине XIX и начала XX века. Впервые использованы некоторые сведения в качестве исторического источника для воссоздания картины археологических исследований. Представлены те законы и постановления, которые сохранились на страницах периодики и которые вовсе или не вполне были использованы в специальной научной литературе. Представлено много новых сведений о работе V археологического съезда в Тбилиси, а также, о деятельности археологических обществ и отдельных любителей. Показано большое значение прессы того времени в деле популяризации и защиты древностей Грузии, возрождения национального самосознания, борьбы против проявлений антигрузинской идеологии правящих слоев России. Подробно представлена деятельность общественных деятелей Грузии, их соображения по поводу археологических памятников, добытых случайным путем или же в результате археологических раскопок. Впервые стала возможной определенная корректировка устоявшихся

представлений о тех или иных исследователях, по новому показаны некоторые моменты деятельности иностранных любителей древностей того времени. По материалам, неизвестным до сих пор выявлены новые лица в деле развития археологии Грузии. На основании этих данных впервые составлена карта распространения археологических находок.

По материалам, опубликованным в грузинской периодике второй половины XIX и начала XX века, можно судить о характере памятников. Чаще всего это отдельные погребения, а зачастую, и целые могильники (Мцхета, Сигнаги, Кобулеты, Велисцихе, Магаро, Нигорзгва). Есть сведения о поселениях (Скра, Мцхета, Вани, Тбилиси, Патардзеули); а также о существовании ирригационных систем в Тбилиси и Патардзеули. Зафиксированы ряд случаев выявления кладов (Сачхере, Корбоули, Али, Чолеви, Бори, Чартали).

Встречаются сообщения о выявлении костей мамонта в Тимхали и жертвенника в Ширази. Есть также сведения об обнаружении мастерской по изготовлению каменных орудий в Цалке и златокузнечной мастерской в Вани.

В грузинской периодике систематически публиковались информации о создании археологических обществ и проведенных ими заседаний, на которых был рассмотрен целый ряд интересных вопросов.

Первое общество, привлечшее к себе внимание грузинской периодической печати, было «Общество любителей Кавказской археологии». В 1873 году в журнале «Цискари» была опубликована статья под названием «Относительно Общества любителей Кавказской археологии, основание которой собираются в Тбилиси». Автором статьи был известный грузинский искорик XIX века Дмитрий Бакрадзе.

В марте 1873 года был утвержден и устав общества. Было постановлено, что это общество должно основаться в Тбилиси. Его целью должно было быть сохранение от разрушения древних зданий и вообще древностей.

«Общество любителей Кавказской археологии» за время своего существования выполнило множество интересных работ. В прессе систематически публиковались материалы о деятельности этого общества. Одним из значительных явлений было проведение в 1881 году в Тбилиси V археологического съезда, который, в свою очередь, сыграл огромную роль в пробуждении интереса к истории Грузии.

21 марта 1901 года в «Цнобис Пурцели» появилось сообщение, что в Тбилиси под председательством Уваровой состоялось специальное заседание, целью которого было создание археологического общества. Часть участников заседания требовала учреждение независимого археологического общества, другая же считала, что более правильным было бы создание отделения Московского археологического общества. Победило второе мнение и было основано отделение Московского археологического общества. Собрание выбрало комиссию в составе Л. Лопатинского, Э. Такаишвили, Б. Эрицова, Е. Вейденбаума и Навасардова. Комиссии было поручено пересмотреть устав отделения и отметить те изменения, которые она посчитала бы нужным в него внести.

Во второй половине XIX и в начале XX века в грузинской периодике публикуются сведения о том, что заинтересованность древнейшим прошлым проявлялась и в окраинных районах Грузии. В различных уголках страны появились люди, желающие создать если и не археологические общества, то хотя бы мелкие кружки, которые смогли бы проследить за случайными археологическими находками и имели бы право проконтролировать их.

В грузинской прессе регулярно публиковались те правительственные законы и постановления, которые запрещали самовольные археологические раскопки, служили целям защиты древностей.

В 1884 году в журнале «Мцкепси» было опубликовано предписание «О исторических и археологических предметах и памятниках». Постановление было принято оберпрокурором святейшего Синода Министерством внутренних дел. В этом

предписании оберпрокурор К. Победоносцев запрещал производство самовольных раскопок на территории Грузии, требовал от губернаторов обращать свое внимание на исторические и археологические памятники и высылать все находки в Россию для их изучения и сохранения. Это постановление вызвало неоднозначную реакцию в кругах передовой грузинской интеллигенции. Большая часть общества негативно оценила некоторые пункты и с помощью прессы попыталась выразить свою позицию. 5 сентября 1884 года в «Дрозба» была опубликована статья Григола Кипшидзе по поводу этого постановления. Он считал, что все древнейшие предметы, найденные на территории Грузии, представляют собой часть сокровищницы страны и должны остаться на месте, а в Россию должны отсылаться лишь описания этих вещей и научные труды.

Охраны древностей касалось и письмо, опубликованное в 1898 году в №35 «Иверии», в котором речь шла о распоряжении великого князя Михаила Николаевича, высланного им в адрес министерства светского образования. Он представлял правительству председателя Московского Императорского археологического общества Прасковью Уварову и поручал министерству принять соответствующие меры для охраны древностей Кавказа и других ценностей, представляющих научный интерес для иностранных ученых.

В 1896 году журнал «Мцкемси» опубликовал письмо А. Бобринского «Послание сельского священника своим братьям», в котором хорошо видна забота представителей духовного сословия о древностях, обнаруженных на Кавказе. Автор письма призывал священников и других духовных лиц обратить свое внимание на случайные археологические находки.

Во второй половине XIX века на территории Грузии устраивались археологические экспедиции, которыми руководили Московское и Санкт-Петербургское археологические общества. Работа этих экспедиций широко освещалась на страницах грузинской периодики. В 1872 году в «Дрозба» было опубликовано несколько статей об археологических раскопках Фр. Байерна в

Мцхета. Их автором был Сергей Месхи. В конце 70-х гг. «Дрозба» писала и о раскопках А. Уварова в Мцхета. В 1886 году та же газета пишет, что по поручению Санкт-Петербургского археологического общества археолог Дмитрий Пурцеладзе должен был проводить раскопки в Кахетии. В 1889 году в газете «Иверия» было опубликовано письмо некоего лица под псевдонимом «Тан-нарели». Оно касалось раскопок в Вани, осуществленных А. Стояновым и французом Якоби. А в 1900 году в журнале «Моамбе» был опубликован цикл писем Э. Такаишвили - «Археологические путешествия и заметки». В одном из них описывались произведенные им в 1896 году археологические раскопки в Вани. В 1902 году газета «Иверия» коснулась археологических раскопок Э. Такаишвили в Мцхета.

С докладом о находках на Кавказе ученые выступали на заседаниях Московского и Санкт-Петербургского археологических обществ. в 1871 году в «Дрозба» была напечатана статья «Кавказская археология». В ней было рассмотрено выступление А. Берже на заседании Санкт-Петербургского археологического общества.

В 1894 году на заседании Московского археологического общества выступил с докладом Д. Анучин, представивший несколько вещей по археологии Кавказа. Это выступление было опубликовано в «Московских ведомостях», а затем его перевод - в газете «Дрозба» 11 февраля 1884 года.

28 апреля 1908 года с пространном отчетом на заседании исторического и этнографического общества выступил Э. Такаишвили, в котором речь шла о его поездке в с. Бори (Шорапанский уезд). Этот отчет был опубликован в сборнике «Дзвели Сакартвело».

В грузинской периодике регулярно печатались исследования исторического содержания. В разные времена были опубликованы: статья И. Гварамадзе «Археологическое путешествие в Месхети» («Дрозба», 1882, №186), его же «Археологическое путешествие в Ахалцихский уезд» («Дрозба», 1882, №№ 167-169), письмо Ильи Алхазишвили «Остатки древнего городища и поселениц в ущелье

р. Оцхе (Абастумани))» («Дрозба», 1879, №191), Илья Чавчавадзе «Аи, история» («Иверия», 1889, №№71-139), «Археологические путешествия и заметки» Э. Такаишвили («Моамбе», №№12-14).

В 1889 году в газете «Иверия» был опубликован цикл статей И. Чавчавадзе «Аи, история». Основанием к написанию этого цикла явилась статья И. Джабадари «Письма о Грузии», опубликованная в российском журнале «Северный вестник». Целью этой статьи было ознакомление российской интеллигенции с прошлым Грузии и пробуждения в ней желания более глубоко и основательно изучить его. Большое место в этой работе занимали вопросы археологии, опирающиеся, в первую очередь, на выводы Фр. Байерна, раскопавшего в Мцхета Самтаврский могильник. Фр. Байерн же, в свою очередь, на основании археологических данных, утверждал, что предки грузин были якобы людоедами, т.к. в некоторых погребениях были найдены раздробленные кости.

Илья Чавчавадзе выступил против Ивана Джабадари. Он коснулся вопросов археологии Грузии и резко критиковал концепцию Ф. Байерна, научно обоснованно отвергая канибализм грузин. Были приведены соображения ученых (А. Уваров, П. Уварова, Б. Тизенгаузен, Д. Анучин, Р. Вирхов и др.). В этих письмах И. Чавчавадзе обнаружил фундаментальное знание грузинской истории и безграничную любовь к родине. Был дан ответ тем, которые пытались исказить древнейшую историю Грузии.

По поводу статьи И. Джабадари в газете «Иверия» выступил и Александр Хаханашвили. Он целиком разделил взгляды И. Чавчавадзе и выступил резко против этой позорной статьи.

В 1890 году в «Иверия» вновь была напечатана статья А. Хаханашвили - «Наша археология». В ней речь шла о программе Московского археологического общества, направленной на изучение вещественных остатков Кавказа.

Грузинская периодика с большим вниманием отозвалась на создание музеев в Тбилиси. Особенно это можно отметить по отношению «Церковного музея», который был основан в 1888 году по инициативе Дмитрия Бакрадзе. Высокую оценку этому дал Илья Чавчавадзе в газете «Иверия». «Церковный музей», построенный

у Сионского собора, был первым национальным музеем, который сыграл определенную роль в выявлении и изучении богатого прошлого Грузии.

Грузинская периодика второй половины XIX и начала XX века не оставила без внимания и выставочную деятельность.

В популяризации грузинских древностей большую роль сыграл французский путешественник барон А. де Бай, который устроил выставку в Париже, вызвавшую восхищение французов.

Материалы, публикуемые в грузинской прессе, представляют собой значительный источник для локализации отдельных археологических памятников. С их помощью можно определить местонахождение некоторых неизвестных до сих пор, а также пополнить сведения об уже известных.

გამოყენებული ლიტერატურა

აფაქიძე ა. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში - საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, გვ. 5-20.

აფაქიძე ა. ახალი არქეოლოგიური მასალები სოფ. ბორიდან - სსმ, XII-B, 1944, გვ. 441-448.

ბოლქვაძე ს. აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპოზიციები. სსმ, XXX-B, 1974. გვ. 154-184.

გამყრელიძე გ. ქართული არქეოლოგიის ისტორიიდან. თბილისი, 1996.

გამყრელიძე გ. საქართველოს არქეოლოგიის განვითარების მოკლე ისტორია, საქართველოს არქეოლოგია, ტ. I, თბილისი, 1991, გვ. 12-45.

გამყრელიძე გ. დიმიტრი მელვინეთუხუცესიშვილი. - ძიებანი, №4, თბილისი, 1999, გვ. 91-93.

გოცაძე მ. ქართული ჟურნალისტიკის ისტორია, თბილისი, 1954, ტ. I.

დუმბაძე მ. ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე. ბათუმი, 1950.

დუნდუა გ. რას მოგვითხრობენ ძველებური მონეტები. თბილისი, 1968.

ერემეიშვილი ი. კვალი ნათელი. - განთიადი, 1982, № 6, გვ. 119-124.

თაყაიშვილი ე. არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. წიგნი I, ტფილისი, 1907.

იოსელიანი ა. ნარკვევები კოლხეთის ისტორიიდან. თბილისი, 1973.

ლომთათიძე გ. ექვთიმე თაყაიშვილი როგორც მთხრელი არქეოლოგი. - აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, ცხოვრება და მოღვაწეობა. თბილისი, 1966, გვ. 100-117.

ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი. თბილისი, 1973.

ლორთქიფანიძე ოთ. რა საიდუმლოს ინახავს ვანი. ქუთაისი, 1984.

ლორთქიფანიძე ოთ. ქართველთა ქვეყანა, ისტორია და კულტურა. თბილისი, 1998.

მალრაძე ლ. ფრანგულ-ქართული ურთიერთობის ისტორიიდან; ბარონ დე ბაის პირველი მოგზაურობა საქართველოში - კრებული - მეგობრობა, თბილისი, 1981, გვ. 57-71

მიქელაძე თ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე. თბილისი, 1978.

მუმლაძე მ. არქეოლოგიური აღმოჩენები „დროებასა“ და „ივერიაში“ გამოქვეყნებული მასალების მიხედვით - ძიებანი. №3, 1999, გვ. 91-97.

მუმლაძე მ. ბიბლიოგრაფია საქართველოს არქეოლოგიის საკითხებზე („დროებისა“ და „ივერიის“ პუბლიკაციების მიხედვით) - ძიებანი. №7, თბილისი, 2001, გვ. 99-103.

მუმლაძე მ. ვანის აღმოჩენები XIX საუკუნის ქართულ პრესაში. - ძიებანი, №11, თბილისი, 2003. გვ. 101-105.

მუმლაძე მ. უცხოეთში გამართული რამდენიმე გამოფენის შესახებ. - ძიებანი, თბილისი, №4, 1999, გვ. 94-97.

მუმლაძე მ. საეკლესიო მუზეუმი თბილისში. - ძიებანი, თბილისი, №6, 2000, გვ. 101-104.

რამიშვილი რ. ჟინვალის ექსპედიცია. მიზანი, პირველი შედეგები, პრობლემები - ჟინვალი, ტ. I, 1983, გვ. 9-29.

ტაბიძე გ. ალექსანდრე როინაშვილი. თბილისი, 1962.

ფიცხელაური კ. იორ-ალაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა უძველესი კულტურა. თბილისი, 1965.

ცქიტიშვილი გ. ანტიკური ხანის შორაპნის საერისთაოს საკითხისათვის. - საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული კრებული, ტ. II, თბილისი, 1964, გვ. 71-106.

წერეთელი ა. სიტყვა წარმოთქმული 21 ენკენისთვის არქეოლოგიებისათვის გამართულ ქართულ წარმოდგენაზე - თხზულებათა კრებული. ტ. XII, თბილისი, 1960, გვ. 130-131.

ჭყონია ა. ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან. ვანი VI, თბილისი, 1981.

ხოშტარია ნ. არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ვანში. - მიმოხილველი, ტ. II, თბილისი, 1949, გვ. 297-308.

ჯაფარიძე ვ. ვარდციხის ნაქალაქარი. თბილისი, 1989.

ჯაფარიძე ვ. სარაპანის - შორაპნის არქეოლოგიურ შესწავლისათვის. ძეგლის მეგობარი, 1993, №63, გვ. 49-54.

ჯაფარიძე ოთ. საქართველოს არქეოლოგია. თბილისი, 1991.

Уварова П. Уваров А. Взгляд на Мцхетский могильникъ. — Труды Императорского Московского Археологического Общества, Т. X, Москва. 1885.

Джабадари И. Письма о Грузии. - Северный Вестник, - 1889, №2.

Тизенгаузен В. О древних могилах у Мцхеты, исследованные в 1871-72 годах Ф. Байерном. — Труды археологического съезда в Казань, том I, Казань, 1884.

ბიბლიოგრაფია

საქართველოს არქეოლოგიის საკითხებზე

(XIX ს. მეორე ნახევარსა და XX ს. დასაწყისის ქართულ
პერიოდიკაში გამოქვეყნებული პუბლიკაციების
მიხედვით)

დროება

ქართული პოლიტიკური და ლიტერატურული გაზეთი (1866-1885 წწ).

1866-74 წლებში გამოდიოდა კვირაში ერთხელ.

1875-77 წლებში – კვირაში სამჯერ.

1877-85 წლებში – ყოველდღიურად.

რედაქტორ-გამომცემლები: გ. წერეთელი, ს. მესხი, კ. ლორთქი-ფანიძე, ი. ჭავჭავაძე და ს. მესხი, ი. მაჩაბელი.

კავკასიის არხეოლოგია.

ინფორმაცია პეტერბურგის არქეოლოგიური საზოგადოების პირველ სხდომაზე წარმოთქმული ბერუეს მოხსენების შესახებ. 1871, 24/X, №50, გვ. 2.

სერგეი მესხი. მცხეთის აკლდამები.

ინფორმაცია ბაიერნის მიერ წარმოებულ გათხრებზე მცხეთაში. 1872, 4/II, №5, გვ. 3-4.

სიღნაღის აკლდამები („დროების“ კორესპონდენცია) უნებლიეთი გამოკვლევა.

ინფორმაცია ლ. ხირსელის მიერ ნანახი აკლდამების შესახებ. 1872, 3/III, №9, გვ. 3-4.

საქართველო.

ინფორმაცია გაზეთ „კავკაზიდან“ გადმობეჭდილი ცნობის შესახებ, რომელიც შეეხება ბაიერნის მიერ კახეთში აღმოჩენილ აკლდამებს. 1872, 2/VI, 21, გვ. 2.

საქართველო.

ინფორმაცია მცხეთაში აღმოჩენილ აკლდამებზე, 1872, 6/X, №39, გვ. 2.

მცხეთის აკლდამები (ახალი გამოკვლევა ფ. ბაიერნისა). 1872, 6/X, №39, გვ. 4.

წერეთელი დავით (სხვიტორელი). „დროების“ კორესპონდენცია.
ინფორმაცია თოდაძის ციხის მახლობლად გლეხ ზაბახიძის მიერ
არქეოლოგიური ნივთების აღმოჩენის შესახებ. 1875, №37-38, გვ. 2.
დღიური.

ინფორმაცია კორბოულში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნივთებ-
ის შესახებ. 1875, 14/V, №54, გვ. 2.

სხვიტორელი. „დროების“ კორესპონდენცია.
ინფორმაცია თოდაძის ციხის მიდამოებში აღმოჩენილი არქე-
ოლოგიური ნივთების შესახებ. 1875, 5/ X, №126, გვ. 2.

საქართველო.
ინფორმაცია სოფ. საჩინოში ახვლედიანების გორაზე აღმო-ჩენი-
ლი არქეოლოგიური ნივთების შესახებ. 1876., 28/V, №52, გვ. 1.

საქართველო. არხეოლოგიური საზოგადოება.
ინფორმაცია თბილისში არქეოლოგიური საზოგადოების დაარსე-
ბის შესახებ. 1876, 1/II, №12, გვ. 1.

ნარევი.
სვანეთში ძველი ფულების პოვნა. 1876, 25/VII, №77, გვ. 4.

წერეთელი გ. ოზურგეთი...
ინფორმაცია ძველი საფლავების შესახებ. 1878, 15/II, №33, გვ. 2.
დღიური.

ინფორმაცია თბილისში „ქართული მუზეუმის შექმნის შესახებ“.
ცნობა გადმოებეჭდილია გაზეთ „ობზორიდან“. 1878, 22/IX, №191,
გვ. 1-2.

საქართველო. დღიური. ჩვენ გვწერენ.
ინფორმაცია სვანეთში აღმოჩენილი ძველი ნივთების შესახებ.
1879, 19/VIII, №172, გვ. 1.

ილია ალხაზიშვილი.
ფელეტონი ძველათ ნაშთენი ნაქალაქევი და ნასოფლარები ოცზ-
ეს ხეობაში.

ინფორმაცია აბასთუმნის ხეობის სიძველეებზე. 1879, 16/IX, №191;
18/IX, №192.

სერგი მესხი – ხალხის სახსოვრის დაცვა.
1879, 29/IX, №201, გვ. 1-2.

თავისუფალი სვანი. დროების კორესპონდენცია.
ინფორმაცია სვანეთში აღმოჩენილ სიძველეებზე. 1879, 4/X, №204,
გვ. 2-4.

საქართველო. დღიური.

ინფორმაცია ა. უვაროვის გამოსვლის შესახებ მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების სხდომაზე. ამ გამოსვლაში ა. უვაროვი საუბრობს მცხეთის არქეოლოგიურ აღმოჩენებზე. 1879. 14/XI, №259, გვ. 1-2.

მოძავალი არხეოლოგიური კრება თბილისში. 1880, 19/VIII, №174, გვ. 1-2.

მეუნარგია იონა. ჩვენებური ქართული ფული. 1880, 23/VIII, №178, გვ. 1-3.

არხეოლოგიური კრება.

1880, 13/XII, №263, გვ. 2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია V არქეოლოგიური ყრილობის შესახებ. 1881, 8/I, №4, გვ. 2-3.

გვარამაძე ივანე. არხეოლოგიური ყრილობისათვის გამოფენის მოწყობის საკითხი. 1881, 21/II, №39, გვ. 3-4.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია V არხეოლოგიური ყრილობისათვის გამოფენის მოწყობის შესახებ. 1881, 14/VII, №146, გვ. 1.

მეუნარგია იონა.

არა არს დაფარული, რომელი არა...

ინფორმაცია მცხეთის გალავანთან აღმოჩენილ აკლდამაზე. 1881. 5/VIII, №163, გვ. 1-2.

ნანეიშვილი ა. ბათუმი, 19 აგვისტოს...

ინფორმაცია ქობულეთში, მდ. კინტრიშის პირას აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნივთების შესახებ. 1881, 26/VIII, №177, გვ. 2.

მრეკლიშვილი რომანოზ. ბატონო რედაქტორო!

ინფორმაცია მცხეთაში აღმოჩენილ აკლდამაზე (პასუხია „დროების“ №163-ში გამოქვეყნებული ი. მეუნარგიას წერილისა). 1881, 1/IX, №181, გვ. 3.

ახალი ამბავი.

V არქეოლოგიური ყრილობისათვის მზადება.

1881, 5/IX, №185, გვ. 1-2.

ახალი ამბავი.

- ინფორმაცია V არქეოლოგიური ყრილობისადმი სამზადისის შესახებ. 1881, 6/IX, №186, გვ. 2.
- მეუნარგია იონა. არხეოლოგიური კრება. 1881, 8/IX, №187, გვ. 2.
- არხეოლოგიურს კრებაზედ. 1881, 10/IX, №188, გვ. 1-2.
- მეუნარგია იონა. არხეოლოგიური კრება. 1881, 10/IX, №188, გვ. 2.
- მეუნარგია იონა. არხეოლოგიური კრება. 1881, 11/IX, №189, გვ. 3.
- ახალი ამბები.
- ინფორმაცია ივანე გვარამაძის მიერ ზიზაბავრაში სკოლის გახსნისა და ძველი ნივთებისა და ფულების თბილისში ჩამოტანის შესახებ. 1881, 11/IX, №189, გვ. 2-3.
- მეუნარგია იონა. არხეოლოგიური კრება. 1881, 12/IX, №190, გვ. 2.
- მეუნარგია იონა. არხეოლოგიური კრება. 1881, 13/IX, №191, გვ. 1-2.
- მეუნარგია იონა. არხეოლოგიური კრება. 1881, 18/IX, №194, გვ. 2.
- მეუნარგია იონა. არხეოლოგიური კრება. 1881, 20/IX, №196, გვ. 3.
- არხეოლოგიური კრების გათავება. 1881, 23/IX, №198, გვ. 1.
- მეუნარგია იონა. არქეოლოგიური კრება. 1881, 23/IX, №198, გვ. 2.
- მიქელაძე ვლადიმერ. წერილი რედაქტორთან. 1881, 25/IX, №200, გვ. 3.
- გვარამაძე ივანე. ჯავახეთის ამბები.
- ინფორმაცია ჯავახეთში არქეოლოგიური წრის შექმნის სურვილის შესახებ. 1881, 30/IX, №203, გვ. 1-3.
- ახალი ამბები: სოფ. ალში აღმოჩენილი სიძველეების შესახებ. 1881, 27/XI, №248, გვ. 2.

წესდება კავკასიის ისტორიის და არქეოლოგიის საზოგადოებისა.

1882, 17/II, №34, გვ. 3-4, 18/II, №35, გვ. 3.

დავითაშვილი ზაქარია.

ქართლიდან 26 მარტს... ძველი არხი და წყლის მიწები.

1882, 16/IV, №77, V. 2-3.

გვარამაძე ივანე.

ხიზაბავრა... კერპთაყვანისმცემლობის დროინდელი საფლაკები.

1882, 17/X, №217, გვ. 2-3; 21/X, №219, გვ. 2-3.

ჯანაშვილი მ. მცირე ისტორიული შენიშვნა.

შენიშვნაში მ. ჯანაშვილი იძლევა თავის მოსაზრებას ქართველთა ტომების წარმოშობის შესახებ. 1883, 5/1, №2, გვ. 3-4.

დღიური.

ინფორმაცია გორის მაზრის ერთ სოფელში აღმოჩენილ ძველ ნივთებზე. 1883, 22/II, №39, გვ. 2.

შინაური ქრონიკა.

ინფორმაცია პავლოვსკის მოგზაურობის შესახებ კავკასიაში. 1883, 14/IX, №181, გვ. 2.

სურებელი. დროების კორესპონდენცია.

ინფორმაცია სოფ. სურებში აღმოჩენილი ძველი ნივთების შესახებ. 1884, 26/IV, №90, გვ. 3.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია შეეხება მოსკოვში ჩატარებულ არქეოლოგიურ კრებას, რომელზედაც სიტყვით გამოსულა დ. ანუჩინი კავკასიის არქეოლოგიის შესახებ. 1884, 11/II, №32, გვ. 2.

შინაური ქრონიკა.

ინფორმაცია შეეხება ინგლისელი ბორენის მიერ ქართული სიძველეების შესყიდვას. 1884, 2/VI, №117, გვ. 1.

შინაური ქრონიკა.

ინფორმაცია ახალგაზრდების მიერ ქართული საისტორიო და საარქეოლოგიო საზოგადოების დაარსების მცდელობის შესახებ. 1884, 4/VII, №143, გვ. 1.

შინაური ქრონიკა.

ძველი ნივთები სოფელ ბრეთში. 1884, 21/VIII, №181, გვ. 2.

შინაური ქრონიკა.

ინფორმაცია „წერა-კითხვის საზოგადოების“ ბიბლიოთეკასთან პატარა მუზეუმის დაარსების განზრახვის შესახებ. 1884, 26/VIII, №186, გვ. 1.

ყიფშიძე გრიგოლ. ახალი განკარგულება არხეოლოგიურ ძიებათა წარმოების შესახებ.

1884, 5/IX, №192, გვ. 1.

შინაური ქრონიკა.

ინფორმაცია ქართული ისტორიული და არქეოლოგიური საზოგადოების დაარსების მცდელობის შესახებ. 1884, 16/IX, №200, გვ. 2.

თელავიდან გვწერენ... თამარ მეფის დროინდელი ფულების პოვნა. 1885, 8/II, 29, გვ. 2.

შინაური ქრონიკა.

ინფორმაცია ა. როინაშვილის მიერ დაღესტნის ქალაქ თემირ-ხან-შურაში გახსნილი მუზეუმის შესახებ.

1885, 12/III, №54, გვ. 2.

შინაური ქრონიკა.

ინფორმაცია გორის მაზრის სოფელ ტირძნისში ნაპოვნი ძველი ნივთების შესახებ. 1885, 1/V, №92, გვ. 2.

ვარძიის მონასტრის წინამძღვარი.

ინფორმაცია ორი კუბოს აღმოჩენის შესახებ. 1885, 27/VIII, №176, გვ. 1.

ივნერიბა

ქართული პოლიტიკური და ლიტერატურული პერიოდული გამოცემა (1877-1906 წწ.).

1877-79 წწ. გამოდიოდა ყოველკვირეულ გაზეთად.

1879-85 წწ. — გამოდიოდა ჟურნალის სახით.

1896-1906 წწ. — გამოდიოდა ყოველდღიურ გაზეთად.

რედაქტორ - გამომცემლები: ი. ჭავჭავაძე, ს. მესხი, ი. მაჩაბელი, ა. სარაჯიშვილი, გ. ყიფშიძე, ფ. გოგიჩაიშვილი.

ბაქრაძე დ.

ზოგიერთი რამ ჩვენს ისტორიაზე არხეოლოგიაზე, ყოფა-ცხოვრებაზე და სხვა.

ინფორმაცია თბილისში მუზეუმის შექმნის აუცილებლობის შესახებ.
1877, 21/IV, №8.

ორბელიანი გ.

საქართველოს მატთანე (რუბრიკა).

ინფორმაცია აბასთუმანთან აღმოჩენილ აკლდამაზე, რომელიც
გზის სამუშაოების დროს აუფეთქებიათ მუშებს. 1978, 23/VIII,
№33, გვ. 1.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია სიღნაღის მაზრაში აღმოჩენილი ძველი მონეტების
შესახებ. 1886, 5/1, №3, გვ. 2.

დაბა და სოფელი (მოწერილი ამბავი).

ინფორმაცია სოხუმის მახლობლად წებელდაში აღმოჩენილ
სიძველეებზე. 1886, 5/II, №28, გვ. 2.

დაბა და სოფელი (მოწერილი ამბავი).

ინფორმაცია რაჭაში აღმოჩენილი სიძველეების შესახებ. 1886, 1/
III, №47, გვ. 2-3.

დაბა და სოფელი (მოწერილი ამბავი).

ინფორმაცია ქსნის ხეობაში აღმოჩენილ სიძველეებზე. 1886, 29/
III, №70, გ. 2-3.

ახალი ამბავი

ინფორმაცია არქეოლოგიური კრების შესახებ.

1886, 10/IV, № 80, გვ.2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია არტანუჯში აღმოჩენილ სიძველეთა შესახებ. 1886,
17/IV, №82, გვ. 2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია დარიალის ხეობაში აღმოჩენილი წარწერიანი ქვის
შესახებ. 1886, 25/IV, №89, გვ. 1.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია საჩხერეში აღმოჩენილი ძველი ნივთების შესა-ხებ.
1886, 27/IV, №91, გვ. 2.

მაჭავარიანი კ.

დაბა და სოფელი (მოწერილი ამბავი).

ინფორმაცია წებელდაში აღმოჩენილ სიძველეებზე. 1886, 24/V.
№ 109 გვ. 1-2

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ პეტერბურგის არქეოლოგიურმა კომისიამ დ. პ. ფურცელაძე მიაღწინა კახეთში სასაფლაოებისა და გორხანების შესასწავლად. 1886, 27/V, №112, გვ. 2.

ახალი ამბავი.

გაზეთ „Кавказ“-დან გადმობეჭდილი ინფორმაცია დ. ფურცელაძის კახეთში მოგზაურობის შესახებ.

1886, № 178, გვ. 2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია; რაჭის სიძველეთა შესახებ. 1886, 25/IX, №207, გვ. 1-2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია თბილისში წყლის გასაყვანი მიწებისათვის არხების გათხრის დროს აღმოჩენილ სიძველეებზე. 1886, 6/V, №90, გვ. 1-2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია თბილისში „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ ბიბლიოთეკასთან პატარა საარქეოლოგიო მუზეუმის შემქნის შესახებ. 1887, 23/V, №101, გვ. 2.

კავკასიის არქეოლოგიური და ისტორიული მუზეი ა. როი-ნაშვილისა ასტრახანში. 1887, 24/IX, №198, გვ. 2-3.

ახალი ამბავი

ინფორმაცია ურბნისის სიძველეების შესახებ

1887, 4/X, № 205, გვ. 2

ჯანაშვილი მ.

მცირე შენიშვნა.

ინფორმაცია პრასკოვია უვაროვას წერილზე დიმიტრი ბაქრაძისადმი. წერილში გრაფინია ატყობინებს დ. ბაქრაძეს არქეოლოგიური მოგზაურობის გეგმას აჭარაში. 1887, 21/XI, №244, გვ. 2.

კოპტონაშვილი ვ.

დაბა და სოფელი (მოწერილი ამბავი).

ინფორმაცია ჯავახეთის სიძველეებზე, კერძოდ, სოფელ კოთელისთან მდებარე სოფელ მურჯზე, სადაც უწინ ქართველებს უცხოვრობდათ. 1888, 4/VIII, №163, გვ. 2.

ყიფიანი კ.

წერილი რედაქციის მიმართ. ბატონო რედაქტორო!

ინფორმაცია ქვიშხეთში აღმოჩენილ ძველ მონეტებსა და ნივთებზე. 1887, 1/IX, №180, გვ. 2.

ჭავჭავაძე ი.

ინფორმაცია საეკლესიო საარქეოლოგიო საბჭოს თავმჯდომარედ დ. ბაქრაძის დანიშნვა. საბჭოს წევრების დასახელება.

1889, 21/II, №38, გვ. 1-2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია მოსკოვის საიმპერატორო არქეოლოგიური საზოგადოების მიმართვაზე იმის შესახებ, რომ VIII არქეოლოგიური კრების გამოფენისათვის გაიგზავნოს ყოველი მხრიდან არქეოლოგიური ნივთები. 1889, 6/IV, №74, გვ. 2.

თან-ნარელი.

ხმა რიონის მარცხენა მხრიდან.

ინფორმაცია ვანის არქეოლოგიურ აღმოჩენებზე. 1889, 28/VII, №158, გვ. 3.

ტფილისი

ინფორმაციაში განხილულია არქეოლოგიური მონაპოვრის ძარცვისა და განადგურების შემთხვევები.

1889, 30/VII, №160, გვ.1.

ახალი ამბავი.

„თანამგრძნობი“ (მოწერილი ამბავი)

ინფორმაცია შეეხება ნიქოზში აღმოჩენილ სიძველეებს 1889, 4/VIII, № 164, გვ. 3.

ახალი ამბავი.

სოფ, ვანი (ქუთაისის მაზრა). 1889, 14/IX, №186, გვ. 1.

ხახანაშვილი ა.

მცირე შენიშვნა.

ინფორმაცია ა. ხახანაშვილისა, სადაც იგი გმობს ფრ. ბაიერნის კონცეფციას ქართველთა ტომების კანიბალიზმის შესახებ. 1889, 29/IX, №205, გვ. 3.

ჭავჭავაძე ი.

აი ისტორია.

წარმოადგენს წერილების ციკლს საქართველოს ისტორიის შესახებ. აქედან მეათე, მეთერთმეტე და მეთორმეტე წერილებში ი. ჭავჭავაძე უარყოფს ქართველთა კანიბალიზმს.

1889, №71, 77, 78, 83, 89, 90, 106, 116, 117, 118, 130, 139.

ხახანაშვილი ა.

ჩვენი არხეოლოგია.

ინფორმაცია ა. ხახანაშვილისა, სადაც იგი მკითხველს აცნობს მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების პროგრამას, შედგენილს კავკასიაში ნივთიერ ნაშთთა გამოსაკვლევად. 1890, 20/V, №104, გვ. 3.

მრევლიშვილი გ.

დაბა და სოფელი (მოწერილი ამბავი).

ინფორმაცია მცხეთაში აღმოჩენილ სიძველეებზე. 1891, 19/VI, №127, გვ. 2.

ისტორია და არხეოლოგია. არხეოლოგთა საყურადღებოდ!

ინფორმაცია დუშეთის მაზრაში აღმოჩენილ სიძველეებზე. 1894, 15/XII, №265, გვ. 4.

ჭიჭინაძე ი.

არხეოლოგთა საყურადღებოდ!

ინფორმაცია სადგურ ხაშურთან აღმოჩენილ აკლდამაზე. 1895, 4/1, №2, გვ. 2.

ველისციხელი ნ. (თათარაშვილი).

კორესპონდენცია.

ინფორმაცია მუკუზანთან აღმოჩენილ სიძველეებზე.

1895, 10/III, №53, გვ. 2-3.

კანდელაკი რ.

კორესპონდენცია.

ინფორმაცია ნიგორზღვაში აღმოჩენილ ძველ ნივთებზე. 1895, 5/XII, №263, გვ. 2-3.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია დიდი მთავრის, მიხეილ ნიკოლოზის ძის მიერ კავკასიის სიძველეთა დასაცავად გამოცემულ განკარგულებაზე, 1898, 18/II, №35, გვ. 1.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია ბატონ ვართანოვის მიერ პეტერბურგში საარქეოლოგიო საგნების მდიდარი კოლექციის ჩატანის შესახებ. 1898, №122, გვ. 2.

გამრეკელი სეით.

დაბა და სოფელი (მოწერილი ამბავი),

ინფორმაცია ბარონ დე-ბაისა და ჰუგო კრაფტის ურბნისში მოგზაურობის შესახებ.

1898, 23/X, №226, გ. 3.

ჟურნალ-გაზეთებიდან (ამოკრეფილი ამბები).

ინფორმაცია სოხუმის მახლობლად ზღვაში არსებული შენობების ნანგრევების აღმოჩენა. 1899, 22/V, №106, გვ. 3.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია ბატონი ნატროშვილის მიერ შირაქში, კოკო-ციხის მთის მახლობლად აღმოჩენილი კერამიკის წარდგენა საეკლესიო მუზეუმისათვის. 1899, 4/IX, №190, გვ. 2.

ლოსაბერიძე, მესამე

წერილი საკურწედგან.

ინფორმაცია საკურწეში აღმოჩენილი სიძველეების შესახებ. 1899, 8/IX, №193, გვ. 2-3.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია საფრანგეთის საარქეოლოგიო მისიის წევრის ბ-ნი ჟეკიეს სტუმრობა კავკასიაში და გომთან არსებული გამო-ქვაბულის დათვალიერება. 1899, 22/IX, №203, გვ. 2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია კავკასიის მუზეუმის კონსერვატორის ბ-ნი კენი-გის მოგზაურობა სიღნაღის მაზრაში მამონტის ძვლების დასათვალიერებლად.

1899, 23/IX, №204, გვ. 2.

იანქოშვილი მ.

ინფორმაცია პატარძეულის ტყეში აღმოჩენილ თიხის მიწებზე. 1900, 3/VIII, №189. გვ. 2-3.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია თბილისის საჯარო წიგნთსაცავში პ. უვაროვას თავმჯდომარეობით ჩატარებული არქეოლოგიური კრების შესახებ. 1901, 23/III, №66, გვ. 3

ახალი ამბავი.

აქაური მოგზაური

დაბა და სოფელი

ინფორმაცია შეეხება ქუთაისის მაზრის სოფ როდინაულში აღ-
მოჩენილ სიძველეებს.

1901, 1/IX, № 188, გვ.2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია არქეოლოგიური საზოგადოების განყოფილების
სხდომის შესახებ. 1901, 31/X, №237, გვ. 1-2 ივერია

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია სოფელ ბორში (შორაპნის მაზრა) აღმოჩენილი
სიძველეების შესახებ. 1902, 13/I, №11, გვ. 2.

ჭიჭინაძე ვ. (წერილი რაჭიდან).

მიწაში ნაპოვნი ძველი ნივთები.

1902, 16/I, №12, გვ. 3.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია მცხეთაში აღმოჩენილ აკლდამებზე.

1902, 2/III, №47, გვ. 2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია შეეხება სვანეთში აღმოჩენილ ოქროს მონეტას

1902, 9/III, №52, გვ.2

ჩვენებური ამბები.

ინფორმაცია ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ წარმოებულ არქე-
ოლოგიურ გათხრებზე მცხეთაში.

1902, 14/VII, №148, გვ. 2.

არხეოლოგიური საზოგადოების კრება.

1902, 10/XII, №264, გვ. 2.

ტფილისი.

ინფორმაცია არქეოლოგიური კრების შესახებ. 1903, 18//II, №38,
გვ. 1.

ტფილისი.

ინფორმაცია არქეოლოგიური კრების შესახებ.

1903, 4/VI, №118, გვ. 1.

ინფორმაცია სვირში აღმოჩენილი ძველი ნივთების შესახებ. 1903,
14/VI, №127, გვ. 3.

ტფილისი.

ინფორმაცია გრენის მიერ წარმოებულ გათხრებზე წინწყაროსა და გუნია-კალაში.

1903, 6/IX, №190, გვ. 1.

ტფილისი.

ინფორმაცია საარქეოლოგიო კრების ჩატარების შესახებ.

1903, 24/XI, №204, გვ. 1.

კოტე გრძელი (ანთაძე კონსტანტინე).

ინფორმაცია: სოფელ დეისში აღმოჩენილ სიძველეებზე.

1904, 11/III, №64, გვ. 2.

ცნობის ფურცელი

ქართული ყოველდღიური გაზეთი (1896-1906 წწ.).

რედაქტორი - გამოცემლები:

1896-1899 წწ. - ვ. გუნია.

1899-1900 წწ. - ა. ჭყონია.

1900-1906 წწ. - ი. ჯაბადარი.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია: თბილისში ისტორიისა და არქეოლოგიის მოყვარეთა წრის შექმნის შესახებ. 1896, №12, გვ. 2.

არხეოლოგიური ნაშთი.

ინფორმაცია სიღნაღის ბოქაულის ივანე ნასიძის მიერ „წერაკითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ მუზეუმში არქეოლოგიური ნივთების ჩაბარების შესახებ.

არხეოლოგთა საყურადღებოდ.

ინფორმაცია ტოლუფში აღმოჩენილი ძველი ნივთების შესახებ. 1897, № 159, გვ. 2.

საეკლესიო საარხეოლოგიო კომიტეტი.

ინფორმაცია სიონის ტაძართან საარქეოლოგიო „საძველ ნაშთის“ კომიტეტის შექმნის შესახებ. 1897, №166, გვ. 2.

კავკასიის საარხეოლოგიო ნაშთთა გამოფენა ქ. პეტერბურგში. 1897, №204. გვ. 2.

საარხეოლოგიო ნაშთები.

ინფორმაცია სიღნაღის მაზრაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნივთების შესახებ. 1897, №214, გვ. 1.

ძველი ფულების პოვნა ს. ჭოლეშვი (ქუთაისის მაზრა). 1897, №215, გვ. 4.

სოფ. აკეთი, გურია, მიწისქვეშეთის ნახვა.

ინფორმაცია აკეთში ნანახი მიწისქვეშა ხვრელის შესახებ.

1897, №266, გვ. 3.

იმედაშვილი ი. მცირე შენიშვნა.

ინფორმაცია სვანეთში აღმოჩენილი ძველი ნივთების შესახებ.

1897, №291, გვ. 4.

ფრონისპირელი. სკრა (ქარელი). თიხის კუბოს აღმოჩენა. 1897, №296, გვ. 3.

მიხელია. სოხუმი. ძველის ნივთების შესახებ. 1897, №359, გ. 3.

ხაბულიანი ა-რე. ახალი ამბავი. ჭიათურა. ძვირფასი ნაშთი.

ინფორმაცია ჩუბინიძის გვირაბში აღმოჩენილი გაქვავებული ძვლების შესახებ. 1898, №621, გვ. 2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია თათარხან დაღეშქელიანის მიერ ძველი ფულების გადაცემა „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ მუზეუმში. 1900, № №1177, გვ. 2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია არქეოლოგიის მოყვარე პირთა მიერ ჩატარებული კრების შესახებ. 1901, №1419, გვ. 3.

ჭიჭინაძე ზაქარია. პროვინცია. შავშეთი (ართვინის ოლქი).

ინფორმაცია პ. უვაროვას მიერ წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების შესახებ ტბეთის ტაძრის მიდამოებში. 1901, № 1562, გვ. 3.

მოსკოვის საარხეოლოგიო საზოგადოების ტფილისის განყოფილების წევრთა კრება. 1901. №1635, გვ. 3-4.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების სხდომის შესახებ. 1902, №1705, გვ. 2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია არქეოლოგიური საზოგადოების წევრთა კრების ჩატარების შესახებ. 1902, №1765, გვ. 3.

თედო სახოკია. წერილი პარიზიდან (საყურადღებო გამოფენა).

ინფორმაცია პარიზში ბარონ დე ბაის მიერ მოწყობილი გამოფენის შესახებ. 1902, №1805, გვ. 3.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია ბორჩალო-ახალქალაქისა, ართვინისა და არდაგანის ოლქებში არქეოლოგიური ექსპედიციის მოწყობის შესახებ. 1902, №1871, გვ. 1.

საარხეოლოგიო საზოგადოების კრება. 1902, №2009, გვ. 3.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია საარქეოლოგიო საზოგადოების კრების შესახებ. 1903, №1270, გვ. 1-2.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია არქეოლოგიური საზოგადოების კრების შესახებ. 1903, №2179, გვ. 2.

პავლიაშვილი დ. არხეოლოგთა საყურადღებოდ.

ინფორმაცია ანანურსა და ჟინვალს შუა სოფ. ჭართალთან აღმოჩენილი ძველი ნივთების შესახებ.

1903, №2179, გვ. 3-4.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია მ. ჯანაშვილის გამგზავრების შესახებ აფხაზეთში. 1903, №2219, გვ. 1.

ახალი ამბავი.

ინფორმაცია საარქეოლოგიო საზოგადოების კრების ჩატარების შესახებ. 1903, №2272, გვ. 1.

კავკასიის სარხეოლოგიო საზოგადოების კრება.

1904, №2378, გვ. 4.

28. ახალი ამბავი

ინფორმაცია პ. უვაროვას საქართველოში ჩამოსვლის შესახებ. 1904, №2633, გვ. 2.

საარხეოლოგიო საზოგადოება.

ინფორმაცია საარქეოლოგიო საზოგადოების კრების ჩატარების შესახებ. 1904, №2672. გვ. 2.

კვალნი

ქართული ყოველკვირეული სამეცნიერო და ლიტერატურული გაზეთი (1893-1904 წწ.).

რედაქტორი გამომცემლები: ა. თუმანიშვილი – წერეთლისა, ნ. ალექსი-მესხიშვილი.

ა. ხახანაშვილი.

მომავალი „საერო სახლი“, ანუ მუზეუმი თბილისში. 1895, №47, გვ. 2.

მოამბე

ქართული ყოველთვიური საზოგადოებრივ-პოლიტიკური, სამეცნიერო და ლიტერატურული ჟურნალი (1894-1905 წწ.).

რედაქტორი: ა. ჭყონია.

გამომცემლები: ნ. ლოღობერიძე, ა. ჯაბადარი.

ე. თაყაიშვილი.

არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი (ვანის აღმოჩენები). 1900, №12, გვ. 1-24.

ე. თაყაიშვილი.

არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი (სკრის სიძველეები). 1901, №4, გვ. 55-72.

მწყმესი

ქართული სასულიერო ჟურნალი (1883-1910 წწ.).

გამოდიოდა ყვირილაში (ზესტაფონი).

რედაქტორი გამომცემელი: დ. ღამბაშიძე.

კ. პობედონოსცევი.

მიწერილობა უწმინდესი სინოდის ობერპროკურორისა. 5 ივლისი, 1884, №3192. მის მაღალყოვლადუსამღვდლოეს, საქართველოს ექსარქოს არხიეპისკოპოს პავლეზე (განკარგულება თვითნებური გათხრების აკრძალვის შესახებ). 1884, №17, გვ. 2.

სხვადასხვა ამბები და შენიშვნები

ინფორმაცია საეკლესიო მუზეუმის შესახებ

1884, №22, გვ. 11.

ა. ბობრინსკი.

სოფლის მღვდლის წერილი თავის მოძმეთადმი (ეს წერილი ეხება არხეოლოგიური ნივთების დატაცების აკრძალვას) 1886, №30, გვ. 1-2.

ახალი ამბები და შენიშვნები

ინფორმაცია შეეხება საეკლესიო მუზეუმის მშენებლობას
1886, № 34, გვ. 1

რუსთა ნათლისღებიდან 900 წლის შესრულების დღესასწაუ-
ლობა თბილისში, 1888, №14-15, გვ. 12-16.

ცისკარი

ქართული ყოველთვიური ლიტერატურული ჟურნალი
გამოდიოდა თბილისში.

1852-53 წლებში — რედაქტორი გ. ერისთავი.

1957-75 წლებში — რედაქტორი ი. კერესელიძე.

დ. ბაქრაძე.

შესახებ კავკაზიის არხეოლოგიის მოსიყვარულეთა საზოგადოე-
ბისა, რომლის დაფუძნებასაც აპირებენ თბილისში. 1873, №3, გვ. 7.

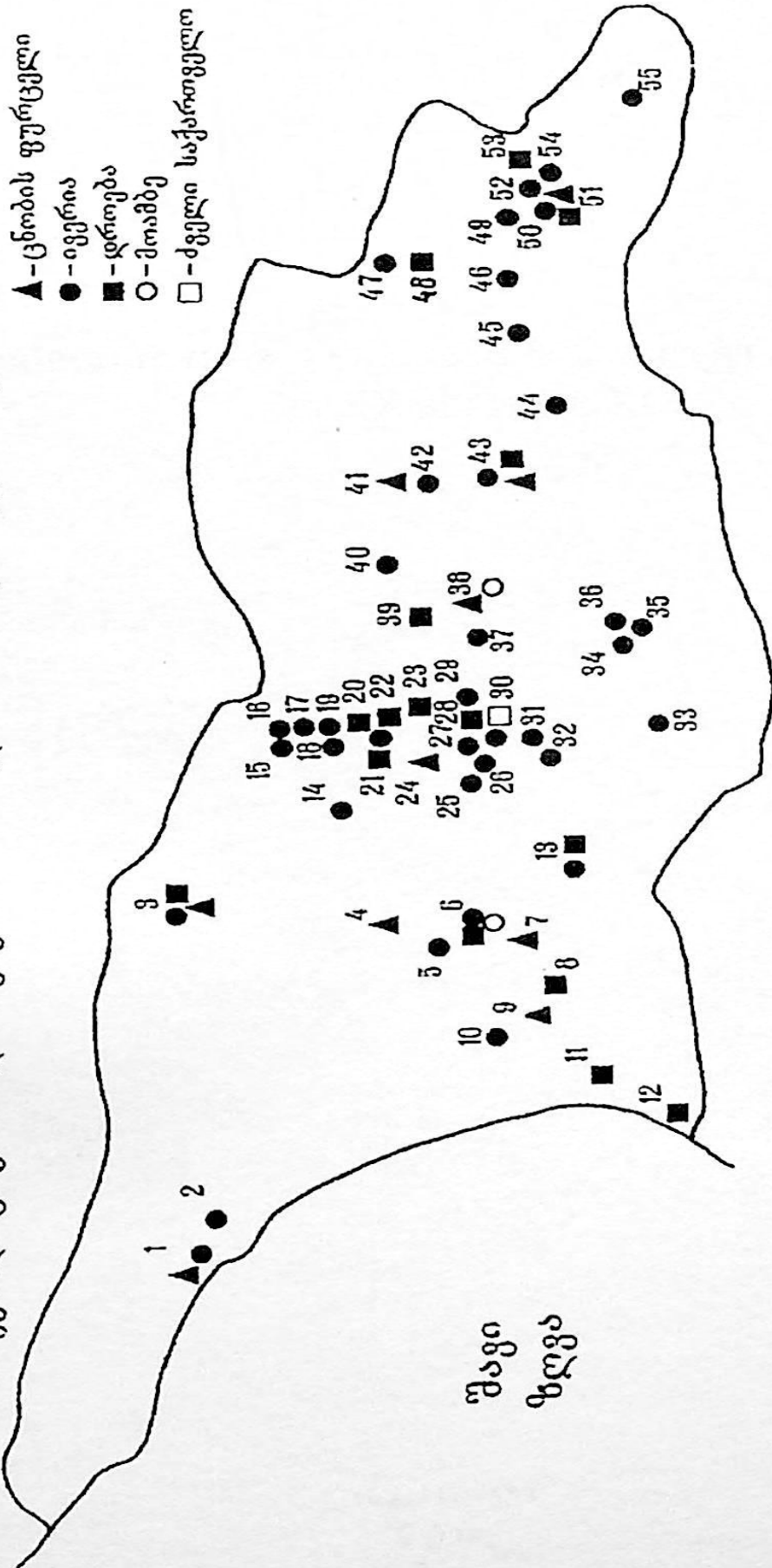
კველი საქართველო

საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფო საზოგადოების მიერ
დაარსებული სერიული სამეცნიერო კრებული. გამოდიოდა თბილის-
ში (1908-1915წწ.).

რედაქტორი ე. თაყაიშვილი.

ე. თაყაიშვილი არქეოლოგიური მოგზაურობა სოფელ ბორში
(შორაპნის მაზრა), 1908., ტ. I, ოქმი №10.

არქეოლოგიური აღმოჩენები XIX ს. და XX ს. დასაწყისის ქართულ პერიოდიკაში

1. სოხუმი 2. წებელა 3. პესტია 4. კოლევი 5. ნიგორზღვა 6. ვანი 7. ტოლფი 8. სურები 9. აკეთი 10. ლანჩხუთი 11. ქობულეთი 12. ბათუმი 13. აბასთუმანი 14. ზუგდიდი 15. სორი 16. საკო 17. ბოყა 18. ხიმში 19. შკეპრი 20. ღუმთა 21. საკურწე 22. საჩხერე 23. კორბოული 24. ჭიათურა 25. როდინოული 26. სვირი 27. მარელისი 28. ალი 29. გომი 30. ბორი 31. ხაშური 32. ქვიშხეთი 33. მურჯი 34. წინწყარი 35. წალკა 36. გუზია-კალა 37. ურბნისი 38. სკრა 39. ტირძისი 40. დადიანეთი 41. ჭართალი 42. ფინეალი 43. მცხეთა 44. თბილისი 45. პატარაულისი 46. კელისციხე 47. გრემი 48. ნეკრესი 49. ჭერები 50. მაღარი 51. ყარაღაჯი 52. გაქირი 53. ტიმზალი 54. შირაქი.

Мумладзе Мария

Археология в грузинской периодике второй половины
XIX и начала XX вв

Тбилиси
2007